

DOI 10.15407/mics2020.09.046

УДК 94(477.82)Голокост

Петро Долганов,

*доцент кафедри політичних наук
Рівненський державний гуманітарний університет*

petro.dolhanov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3748-7476>

БЕНЕФІЦІАРИ ГОЛОКОСТУ: РОЛЬ СУСІДІВ У ПОГРАБУВАННІ ЄВРЕЇВ ВОЛИНИ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ¹

¹ Написання цієї статті стало можливим завдяки науковій стипендії Німецько-української комісії істориків, отриманій у 2019 році.

У статті досліджено випадки пограбування жертв Голокосту у трьох невеликих містечках Західної Волині: Дубровиці, Корці й Костополі. Такі дії, окрім фінансування німецької мілітарної машини та збагачення німців, слугували «легітимації» геноциду й серед місцевого населення, його заохоченню до колаборації.

На поведінку частини населення під час організації злочину в Костополі, Корці та Дубровиці впливали економічні чинники. Вже на початковому етапі Голокосту мешканці цих містечок долучилися до грабунку єврейських сусідів під час погромницьких акцій наприкінці червня – на початку липня 1941 р. У процесі створення гетто відбувалися стихійні пограбування помешкань жертв і «легалізована» нацистською окупаційною владою торгівля їхнім майном (переважно одягом і побутовими речами).

У період існування гетто в Костополі, Дубровиці та Корці тутешнє населення (переважно селяни) активно долучилося до нерівноцінних торгових обмінів із єврейськими бранцями. В обмін на одяг, взуття, прикраси та гроші селяни приносили євреям їжу. Коли кошти закінчувалися, євреї пропонували свою працю в обмін на харчі. Таку взаємодію значно легше було організувати бранцям гетто відкритого типу в Корці та Дубровиці. Голод у гетто був найстрашнішим тоді, коли в мешканців закінчувалися цінні речі, за які можна було вимінювати продовольство, а селяни втрачали інтерес надалі приносити їжу.

На етапі знищення гетто в усіх трьох містечках відбувалися стихійні пограбування будинків убитих євреїв. Після ліквідаційних акцій щоразу розпочиналася торгівля єврейським майном (переважно одягом, меблями й нерухомістю). «Легалізовану» нацистською окупаційною владою торгівлю у Дубровиці та Костополі здійснювали працівники міських управ (це були переважно місцеві українці). Найбільшу вигоду мали сусіди євреїв (українці й поляки), що мешкали у цих містах і довколишніх селах. У Корці торгівлю майном убитих євреїв контролювала районна управа, а участь у ній брали переважно місцеві українські селяни. Окрім фізичних осіб, у цьому районі участь у придбанні меблів і будинків жертв Голокосту брали й українські організації (сільські філії товариства «Просвіта», українські школи тощо).

Голокост і місто: простори вбивства – простори руйнації

Доля тих євреїв, яким вдалося утекти з гетто або місць розстрілів, залежала від ставлення місцевого населення. Мешканці довколишніх сіл по-різному ставилися до жертв, які мусили переховуватися поза межами гетто. Зокрема, селяни і містяни в нечисленних випадках безкорисливо переховували жертв (поведінка рятівників), надавали прихисток або їжу, допомагали євреям із метою отримання якихось зиску (використання жертв Голокосту як робочої сили, нерівноцінні обміни їжі на матеріальні цінності), переховували за гроші або інші цінності, видавали представникам окупаційної влади жертв в обмін на матеріальну вигоду (яка зазвичай вимірювалася такими дефіцитними у воєнний час товарами, як керосин, спиртні напої, сіль і цукор) і навіть брали активну участь у виявленні місць переховування євреїв як за винагороду, так і незначні кар'єрні преференції. Як засвідчують спогади жертв Голокосту, значна частина українських і польських селян вибудовували різноманітні моделі взаємодії з жертвами Голокосту саме з метою отримати вигоду. В одних випадках це допомагало жертвам вижити (допомога в обмін на матеріальні речі). В інших – призводило до катастрофи. Хай там як, а «праведна» поведінка траплялася значно рідше, ніж та, що була мотивована економічним зиском.

Ключові слова: Голокост, політекономія геноциду, пограбування євреїв, Західна Волинь, Голокост в Україні.

До
Районової Управи
в Домбровиці!
Пінькевича Петра, що
проживає в Домбровиці по вул. Шосовій, 31

Прохання

Згідно дозволу на відкриття мною закладу фотографічного, прошу передати в моє користування приміщення з трьох кімнат, лабораторію і альтану булих фотографів жидів... при вулиці Шосовій, 27. Одночасно прошу виділювати представника для усталення кошторису ремонту, який конечно треба перепровадити в означеному приміщенні. Прошу дати свою згоду на продажу нижче виміняних речей, необхідних для обставлення закладу: 2 столи, 6 табуреток, 6 крісел, шафу, приладдя і виконані роботи, 1 відро, 1 кубок металевий, 3 цілих простині для намалювання декорації, 5 старих простинь або пошивок для зроблення засло-ну – штор під скляний дах.

Домбровиця, дня 3.11.1942

П. (підпис)²

² Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. Р-293, оп. 2, спр. 4, арк. 68.

Цю заяву було написано до міської управи невеличкого волинського містечка Дубровиця (під час окупації – Домбровиця) через півтора місяця після ліквідації в ньому гетто. Це лише одна із близько 70 заяв, поданих охочими заволодіти нерухомим майном жертв Голокосту та їхніми підприємствами у цьому місті, що зберігаються в Державному архіві Рівненської області. Кількість таких заяв у масштабах Волині вимірюється сотнями, а то й тисячами. Лише у фондах Дубровицької і Костопільської міських і Корецької районної управ ми виявили близько 500 заяв на отримання майна жертв Голокосту, поданих упродовж 1941–1942 рр. І це лише залишки тих документальних свідчень, що вціліли після Другої світової війни. Заяви на єврейське майно писали не лише фізичні особи, а й представники установ, що діяли в регі-

³ ДАРО, ф. Р-23, оп. 1, спр. 11, арк. 18–19.

⁴ Там само, ф. Р-48, оп. 1, спр. 35, арк. 128; спр. 36, арк. 139; спр. 37, арк. 112.

⁵ Гебіт – адміністративна одиниця в межах окупаційної зони Райхскомісаріат Україна. Райхскомісаріат було поділено на генеральні округи, а ті, своєю чергою, – на гебіти. Гебіт Костопіль був частиною генеральної округи Волинь – Поділля.

⁶ Vera Shchetinkova. Interview 45238. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at Freie Universität Berlin on July 2019. Тут і далі переклад уривків усних історій з англійської та російської автора, якщо не зазначено інше.

оні. Приміром, у м. Костопіль члени місцевої пожежної бригади, укомплектованої з українців, поляків і фольксдойче (етнічних німців, що мешкали в регіоні) ³. У Корці частину майна вбитих жертв отримали українське культурне товариство «Просвіта», школи й навіть парафії православної церкви ⁴. При цьому немає жодного документального обліку стихійних пограбувань жертв Голокосту. Тут ідеться лише про «легалізовану» нацистським окупаційним режимом практику торгівлі майном убитих.

Збереглося чимало свідчень того, як прагнення наживи суттєво зменшувало шанси євреїв на виживання, підштовхуючи сусідів до викриття та полювання на них. Зокрема, Віра Щетінкова, мешканка с. Корост, так описувала масове вбивство євреїв у сусідньому містечку Степань (перебувало у складі гебіту «Костопіль» ⁵): «Ми втекли ввечері, коли вже темно було. Вони [німці та місцева поліція] не встигали стількох розстрілювати. І вони залишили колону [євреїв] до ранку, щоб продовжити розстріл. Увечері вони понапивалися. І хто зміг – той утік. Бачите, тут не так легко втекти. Потім же ходили, шукали і за пляшку керосину здавали. За пляшку керосину або за ганчірку. Ходили, шукали по лісі й здавали. Тому дуже багато залишилося б живих, якби не видавали. Молодь майже вся втекла. Тільки що ж, як їх знаходили і розстрілювали у Степані. Якщо не на місці розстрілювали. А так багатьох на місці вбивали» ⁶.

За підтримку євреїв на окупованих нацистами теренах СРСР і Польщі карали на смерть, тож можна зрозуміти, чому місцеве населення боялося прийти на допомогу жертвам Голокосту. Однак потрібно зважати на ще один чинник – матеріальний зиск, який спонукав частину населення до участі в Голокості. Така поведінка у різний спосіб впливала на шанси виживання жертв.

У цій статті запропоновано аналіз економічних мотивів поведінки місцевого неєврейського населення під час організації Голокосту у трьох невеликих містечках Західної Волині, що входили до генеральної округи Волинь – Поділля Райхскомісаріату Україна, – Костополі, Дубровиці та Корці. Йдеться насамперед про представників двох найбільших етнічних груп, що були сусідами євреїв під час Голокосту на Волині, – українців і поляків.

Вибір саме цих трьох містечок зумовлено кількома чинниками. По-перше, значний масив джерел дає змогу системно відтворити процес пограбування євреїв у цих населених пунктах у 1941–1944 рр. По-друге, більшість польських євреїв мешкали у маленьких містечках, в яких вони становили від 30 до 90 % населення. Дослідники історії Голокосту частіше фокусуються на вивченні великих акцій, що відбувалися у більших містах, зокрема у Рівному, Луцьку, Києві тощо. Проте, щоб осмислити катастрофу євреїв на теренах Західної України, потрібно досліджувати долю жертв Голокосту саме в невеликих містах, де розгорталася головна драма більшості українських євреїв.

І, нарешті, третій чинник, що зумовив наш вибір, – політико-адміністративний. Костопіль, Дубровиця і Корець, розташовані у Західній Волині, належали до однієї адміністративної одиниці Райхскомісаріату Україна – генеральної округи Волинь – Поділля.

Проте ці три містечка перебували у складі різних гебітів: Костопіль був адміністративним центром однойменного гебіту, Дубровиця входила до складу гебіту «Сарни», а Корець – гебіту «Рівне». Тож маємо змогу здійснити порівняльний аналіз та виокремити загальні тенденції і особливості органів окупаційної адміністрації, що використовували матеріальне заохочення, намагаючись забезпечити підтримку політики окупаційного режиму серед місцевого населення.

У цій статті розглянемо поведінку двох основних етнічних груп – українців і поляків. Саме вони були найчисельнішими *bystanders* регіону під час Голокосту. Проте ми зважали і на поведінку інших великих етнічних груп у Західній Волині – німців (фольксдойче), чехів, росіян тощо.

Таблиця 1

Національний склад населення Західної Волині
(за результатами переписів, проведених у міжвоєнний період) ⁷

Національність	Перепис 1921 р.	%	Перепис 1930 р.	%
Українці	983 956	67,9	1 448 000	69,8
Поляки	240 922	16,6	325 000	15,5
Євреї	164 740	11,4	207 792	10,0
Німці	24 960	1,7	34 000	1,7
Росіяни	9450	0,6	32 000	1,5
Чехи	24 405	1,8	30 977	1,5
Загалом	1 449 073	100	2 077 769	100

⁷ Таблицю складено на основі даних: Spector, Shmuel. (1990). *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944*. Jerusalem: Yad Vashem, Federation of Volhynian Jews, 10.

Одне з найскладніших дослідницьких питань, на яке історіографія Голокосту не дає однозначної відповіді, полягає в тому, що, з одного боку, пограбування жертв Голокосту розглядають як позаідеологічний чинник «легітимації» злочину та мотивування до участі в ньому. Ймовірно, матеріальна спокуса могла переважити як прихильне ставлення до євреїв, підштовхнувши місцеве населення до участі у грабунку, так і стійкі антисемітські упередження, спонукаючи ситуативно «прийти на допомогу» жертвам в обмін на матеріальну винагороду.

Але, з іншого боку, чи могла утвердитися соціальна практика пограбування жертв Голокосту без наявної етнічної дистанції та упередженого ставлення місцевого населення до євреїв? На це запитання не так легко відповісти. Проте у процесі аналізу джерел ми намагатимемося зробити висновок про роль антисемітизму та етнічних упереджень, сформованих у міжвоєнний період, у процесі пограбування жертв Голокосту.

Історіографія питання

Одна з визначальних для історіографії Голокосту дискусій точилася між інтенціоналістами та функціоналістами. Її квінтесенцією стала поява на початку 1990-х рр. досліджень Крістофера Браунінга та Даніеля Гольдгагена ⁸. Якщо перший наголошував на розмаїтій палітрі мотивації до участі в злочині (антисемітизм, покора авторитету, конформізм, різні ситуативні контексти), то другий

⁸ Browning, Christopher R. (2001). *Ordinary Men*. London: Penguin Books, 2001; Goldhagen, Daniel Jonan. (1997). *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: A Division of Random House, INC.

ключову роль відводив антисемітському світогляду німців як визначальному чиннику їхньої участі у злочині.

Ймовірно, що значну роль відіграла низка чинників, що спонукали місцеве населення як підтримувати організований нацистами геноцид європейського єврейства, так і чинити йому опір або ж залишатися байдужим. Д. Гольдгаген на прикладі поведінки німців розглядає економічні мотиви залучення до злочину (кар'єрне зростання, перспектива пограбування жертв Голокосту тощо) як один із так званих конвенційних підходів, які він загалом не визнає значущими і критикує. Американський історик характеризує кар'єрну або будь-яку економічну вигоду як чинник, що спонукав до підтримки чи участі в злочині незалежно від ідеологічних і світоглядних переконань того, хто зазнавав матеріальних спокус⁹. Проте, по-перше, вважаємо, що можливість отримати матеріальну вигоду не заперечує впливу ідеологічних переконань особи. Цей чинник цілком міг бути додатковим мотивуванням до участі у вбивстві, антисемітські погляди могли підштовхувати людину до участі у пограбуванні жертв Голокосту. Траплялося й навпаки: іноді люди з антисемітськими переконаннями приходили на допомогу євреям.

По-друге, наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. було відкрито нові архівні матеріали й опубліковано низку праць, присвячених проблемі пограбування жертв Голокосту в різних окупаційних зонах Європи¹⁰. Ці праці переконливо доводять, що Д. Гольдгаген суттєво недооцінив роль економічної вигоди у заохоченні як німців, так і представників інших націй до участі в реалізації Голокосту. Висновки та узагальнення Франка Байора, Геца Алі, Мартіна Діна, Джеральда Фельдмана, Вольфганга Сейбела, Адама Туза свідчать, що «аріїзація» єврейської власності часом відіграла навіть вирішальну роль у підтримці та участі численних соціальних груп та інституцій у реалізації Голокосту на теренах Західної Європи¹¹.

Про роль цього чинника у Східній Європі (зокрема на теренах Західної Волині) згадував у своїй праці ще в 1990 р. Шмуель Спектор¹², аналізуючи роль матеріальної спокуси для німців і місцевого населення у долі жертв, їхніх шансах на виживання. Зокрема, Ш. Спектор зазначав про великий вплив саме перспективи пограбування євреїв на вибух низки стихійних погромницьких акцій на початку радянсько-німецької війни у червні–липні 1941 р., значення «підкупу» німецьких і місцевих чиновників у боротьбі жертв за виживання, негативні наслідки здирницької поведінки місцевого населення під час бартерних обмінів коштовностей на життєво необхідні бранцям гетто продукти харчування тощо¹³. Більшість цих висновків підтверджено у пізнішому дослідженні американського дослідника Дж. Мак-Брайда, який залучив недоступні Ш. Спектору матеріали російських та українських архівів. У своїй дисертації Дж. Мак-Брайд досліджує роль місцевого населення в організації злочинів геноциду та етнічних чисток на теренах Західної Волині в умовах нацистської окупації¹⁴. Автор неодноразово згадує економічні мотиви як один із найважливіших стимулів залучення місцевого населення до участі в убивствах,

⁹ Goldhagen, Daniel Jonan. *Hitler's Willing Executioners*, 384.

¹⁰ *Confiscation of Jewish Property in Europe, 1933–1945. New Sources and Perspectives. Symposium Proceedings.* (2003). Washington DC: Center for Advanced Holocaust Studies United States Holocaust Memorial Museum.

¹¹ Bajohr, Frank. (2002). "Aryanisation" in Hamburg: *The Economic Exclusion of Jews and the Confiscation of Their Property in Nazi Germany.* (George Wilkes, Transl.). New York: Berghahn; Bajohr, Frank. (2001). *Parventis und Profiteure. Korruption in der NS-Zeit.* Frankfurt: Fischer; Dean, Martin. (2008). *Robbing the Jews. The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933–1945.* New York: Cambridge University Press, United States Holocaust Memorial Museum; Feldman, Gerald, & Seibel, Wolfgang. (2005). *Networks of Persecution: Business, Bureaucracy, and the Organization of the Holocaust.* New York: Berghahn Books; Tooze, Adam. (2008). *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy.* New York: Penguin Books.

¹² Spector, Shmuel. (1990). *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944.* Jerusalem: Yad Vashem, Federation of Volhynian Jews.

¹³ Ibidem, 66–67, 99, 103, 119.

¹⁴ McBride, Jared Graham. (2014). "A Sea of Blood and Tears": *Ethnic Diversity and Mass Violence in Nazi-Occupied Volhynia, Ukraine, 1941–1944* (Doctoral dissertation). University of California, Los Angeles.

¹⁵ Gross, Jan T. (2017). Opportunistic Killings and Plunder of Jews by Their Neighbors – a Norm or an Exception in German Occupied Europe. In *Lessons and Legacies XII. New Directions in Holocaust Research and Education* (p. 20). Northwestern University Press, Evanston, Illinois.

¹⁶ Ibidem, 22.

¹⁷ Румунізація – політика, що здійснювалася румунським урядом щодо власного єврейського населення, за тим самим принципом, що й аріїзація.

¹⁸ Ionescu, Stefan Cristian. (2016). “Californian” Colonists versus Local Profiteers? The Competition for Jewish Property During the Economic Colonization of Bukovina, 1941–1943. *Yad Vashem Studies*, 44 (2), 121–145.

¹⁹ Wylegala, Anna. (2016). About “Jewish Things”. Jewish Property in Eastern Galicia During World War II. *Yad Vashem Studies*, 44 (2), 83–120.

²⁰ Ibidem, 85.

²¹ Dean, Martin. Robbing the Jews, 436, 191.

²² Ibidem, 187.

²³ Grabowski, Jan. (2013). *Hunt for the Jews. Betrayal and Murder in German-Occupied Poland*. Bloomington: Indiana University Press, 84; Bartov, Omer. (2013). Communal Genocide. Personal Accounts of the Destruction of Buczacz, Eastern Galicia, 1941–1944. In *Shatterzone of Empires. Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands* (pp. 399–420). Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press; Bartov, Omer. (2008). Eastern Europe as a Site of Genocide. *Contemporary Issues in Historical Perspective. The Journal of Modern History*, 80 (September), 557–593.

²⁴ Bartov, Omer. Communal Genocide, 404.

зазначає про негативний вплив пограбування жертв Голокосту на їхні подальші шанси вижити.

Роль місцевого населення під час пограбування майна жертв Голокосту на теренах Східної Європи вивчали Ян Томаш Гросс, Анна Вилегала, Штефан Крістіан Іонеску, Ян Грабовські, Омер Бартов. Надзвичайно цінним є висновок Яна Гросса про те, що пограбування євреїв було «радіше соціальною практикою, ніж кримінальною чи девіантною поведінкою негідників»¹⁵. Досліджуючи вплив Голокосту на соціальну структуру окупованої Польщі, вчений зазначає, що через пограбування жертв Голокосту прискорилися ті соціальні зміни, які розпочалися ще у міжвоєнний період: місце євреїв у соціальній ієрархії стрімко займали поляки¹⁶.

Штефан Іонеску проаналізував роль «аріїзації»/румунізації¹⁷ власності євреїв Північної Буковини у долі жертв Голокосту¹⁸. Пограбування єврейського майна у Східній Галичині досліджує у своїй статті Анна Вилегала¹⁹, звертаючи увагу на особливі соціально-економічні умови, в яких опинилися євреї Східної Галичини й Західної Волині у 1939–1941 рр. У цей період вони пережили нетривалий період радянської окупації, що супроводжувалася репресіями та націоналізацією власності. На думку Анни Вилегали, «це означало, що совети вже провели частину технічної “роботи”, пов’язаної з експропріацією євреїв, таким чином, ненавмисно допомагаючи німцям...»²⁰. На ці регіональні особливості соціально-економічних змін у Західній Україні вказує і Мартін Дін, аналізуючи пограбування жертв Голокосту на теренах Східної Європи в окремому розділі комплексного дослідження «Robbing the Jews. The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933–1945»²¹. У цій праці він також наголошує на значенні геттоїзації жертв Голокосту у процесі їхнього пограбування²².

Нагадаємо також про важливі висновки Яна Грабовські й Омера Бартова²³, які піддали сумніву можливість використання терміна *bystanders* (як індіферентного мовчазного спостерігача) щодо процесу реалізації Голокосту на теренах окупованої України та Польщі. Омер Бартов означив Голокост на цих територіях особливою категорією – «комунальний геноцид»²⁴, адже велику кількість єврейських жертв тут було вбито на очах членів їхніх сімей, друзів, колег. Чимало повоєнних мешканців колишніх єврейських будинків залишили яскраві спогади про попередніх власників та обставини їхнього вбивства. За цих умов, на думку О. Бартова, кожен був протагоністом. Часто люди опинялися більше ніж в одній ролі. Тому, на думку цього історика, сором, жаль, самообман та заперечення досі впливають на те, що вони пам’ятають, говорять або пишуть про ці події. Згідно з підходом О. Бартова, доля майна євреїв та їхні соціальні позиції (лікарі, вчителі, торговці, ремісники тощо) стали одними із визначальних чинників особливих умов перебігу «комунального геноциду» на території окупованої України, під час якого залишатися байдужим спостерігачем (*bystanders*) було вкрай важко.

Питання ролі місцевого населення у пограбуванні жертв Голокосту на теренах таких невеличких штетлів Західної України, як Дубровиця, Корець і Костопіль, є маловивченим. Цю проблему дослідники розглядають у значно ширших контекстах. Однак не-

²⁵ Bartov, Omer. (2018). *Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz*. New York, London, Toronto, Sydney, New Delhi: Simon Schuster, 397.

щодавно побачило світ нове дослідження О. Бартова «Анатомія геноциду: життя і смерть у містечку за назвою Бучач» («Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz») ²⁵, у якому автор висвітлює події Голокосту в одному з невеликих містечок Східної Галичини, і зокрема економічні аспекти як один із чинників співучасті українських селян у злочині.

Джерела дослідження

Досліджуючи процес пограбування жертв Голокосту в Дубровиці, Костополі та Корці, ми здебільшого використовували джерела двох типів (за походженням): архівні документи та матеріали окупаційного періоду й відеосвідчення жертв Голокосту (база даних Visual History Archive USC Shoah Foundation).

Серед документів окупаційного періоду найбільше значення для підготовки цієї статті мали матеріали трьох фондів Державного архіву Рівненської області: Р-293 (Дубровицька міська управа), Р-29 (Костопільська міська управа), Р-48 (Корецька районна управа). У цих фондах зберігаються численні заяви на майно євреїв, які місцеві мешканці писали після акцій масових розстрілів упродовж 1941–1942 рр. Дослідники історії Голокосту наразі не приділили належної уваги цим джерелам. У поодиноких дослідженнях про них лише побіжно згадано, проте глибинний і комплексний аналіз їхнього змісту поки що ніхто не проводив. Ці заяви написані від руки українською мовою (переважно з використанням місцевих діалектизмів) і містять короткі прохання/звернення мешканців до міських і районних управ продати їм найрізноманітніші речі жертв Голокосту (починаючи від шкарпеток і закінчуючи будинками та ремісничим обладнанням). Попри канцеляристський стиль, ретельніший аналіз змісту цих документів дав змогу дізнатися чимало особливостей, які стосуються як особистостей прохачів, так і загальних тенденцій «легалізованого» пограбування євреїв у досліджуваних містечках.

Окрім «легалізованих» форм, пограбування жертв Голокосту мало характер незаконного органами окупаційної влади грабунку. Оскільки збереглося небагато документальних свідчень, що допомогли б пролити світло на цей аспект пограбування, під час дослідження таких випадків ми більше спиралися на свідчення жертв Голокосту. Вони становлять другу вагому групу джерел цього дослідження.

Загалом же використання різних типів джерел дає змогу здійснювати перехресний аналіз із метою перевірки та підтвердження достовірності фактів.

Соціокультурні передумови грабунку: роль антисемітських стереотипів і націоналізму

Описуючи участь польських сусідів у процесі пограбування жертв Голокосту на території окупованої Польщі, Ян Гросс зауважив досить цікавий аспект: поляки намагалися відібрати якомога більше власності жертв, щоб не все майно опинилося в німецьких руках ²⁶. Подекуди грабунок набував таких собі «псевдопатріотич-

²⁶ Gross, Jan T. *Opportunistic Killings*, 20.

них» форм, коли грабіжники виправдовували свої дії вдаваними цінностями вищого порядку (патріотизм, націоналізм тощо). Часто це зумовлювалося їхніми стереотипними переконаннями про негативну роль єврейського бізнесу.

Про стереотипне та економічно шкідливе сприйняття євреїв в аграрному християнському середовищі зазначає і О. Бартов, аналізуючи передумови Голокосту у м. Бучач. На його думку, економічна діяльність євреїв у традиційному селянському світі Східної Галичини (репрезентованому переважно поляками та українцями) породжувала чимало етнічних стереотипів. Через те, що євреї часто-густо представляли торговельну сферу і були посередниками між традиційним агрокультурним світом і чужим йому, «підступним» зовнішнім середовищем, їх часто сприймали як «злаякісну пухлину на здоровому тілі» нації. Польські та українські селяни вважали їх визискувачами, які формують у місцевого населення алкогольну та тютюнову залежність або ж в інший спосіб відбирають у нього останні кошти²⁷. Ці стереотипи були суттєво радикалізовані польськими та українськими націоналістами, котрі намагалися організувати цілеспрямований бойкот єврейського бізнесу і потіснити його з соціально-економічних ніш регіону. Дослідження цих процесів на теренах Західної України у міжвоєнний період стало предметом монографії автора «“Свій до свого по своє”: соціально-економічний вимір націєтворчих стратегій українців у Польщі»²⁸.

Як ставлення до єврейського бізнесу у Західній Волині вплинуло на готовність українського і польського населення до грабунку жертв Голокосту під час Другої світової війни? Щоб дати відповідь на це запитання, коротко проаналізуємо польсько-єврейські та українсько-єврейські взаємини в економічній сфері у міжвоєнний період. Ще до війни Дубровиця, Корець та Костопіль перебували у складі Волинського воєводства Другої Речі Посполитої. У етнотомографічній структурі цих містечок євреї у різний час становили від 40 до 80 % населення²⁹. Дані Шмуеля Спектора щодо демографічної динаміки у досліджуваних населених пунктах наведено в табл. 2.

Таблиця 2

**Чисельність євреїв у Костополі, Дубровиці та Корці:
демографічна динаміка упродовж 1921–1942 рр.**³⁰

Населений пункт	Перепис 1921 р.	Перепис 1931 р.	Дані муніципальної статистики (грудень 1937 р.) ³¹	Червень 1941 р.	Чисельність євреїв у гетто (станом на 1942 р.)
Дубровиця	2536	2739	3225	4327	4500
Костопіль	1185	2609	3920	2405 ³²	4500
Корець	4120	4491	4895		4500 / 1500 (після акції 21 травня 1942 р.)

²⁷ Bartov, Omer. *Anatomy of a Genocide*, 19–20.

²⁸ Долганов, П. (2018). «Свій до свого по своє»: соціально-економічний вимір націєтворчих стратегій українців у міжвоєнній Польщі. Рівне: Волинські обереги.

²⁹ Spector, Shmuel. *The Holocaust of Volhynian Jews*, 13–14.

³⁰ Таблицю складено на основі даних: Spector, Shmuel. *The Holocaust of Volhynian Jews*, 362–363.

³¹ Деякі цифри можуть бути завищеними, оскільки не є результатом перепису, а сформовані на основі статистичних даних щодо кількості виборців напередодні виборів 1938 р. У Другій Речі Посполитій часто вдавалися до практики джеримандеризму з метою маніпулювання результатами виборів, додаючи до міських населених пунктів населення з ближніх сіл.

³² Чисельність євреїв м. Костопіль у 1941 р. подано згідно з даними Костопільської міської управи станом на 3 вересня 1941 р.: ДАРО, ф. Р-29, оп. 1, спр. № 2, арк. 245.

Структуру професійної зайнятості єврейської громади у регіоні Західної Волині станом на 1931 р. подано в табл. 3.

Таблиця 3

**Структура професійної зайнятості євреїв
у Західній Волині (1931 р.)³³**

³³ Таблицю складено на основі даних: Spector, Shmuel. *The Holocaust of Volhynian Jews*, p. 16; *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. (2012). (Vol. II. Ghettos in German-Occupied Eastern Europe. Part B. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum, pp. 1962, 1386, 1343).

Сфера працевлаштування	% працездатного єврейського населення
Торгівля і страхування	44,3
Шахти і промисловість (зокрема ремесла)	40,5
Зв'язок і перевезення	4,0
Освіта і культура	2,8
Медицина і послуги охорони здоров'я	2,7
Безробітні	2,3
Державна служба, релігійна служба, громадські організації та інституції	1,9
Послуги з ведення домашнього господарства	0,8
Садівництво, риболовля та лісове господарство	0,3

Велика кількість євреїв у торгівлі та промисловості могла зумовлювати таке саме стереотипне сприйняття економічної ролі цієї етнічної групи, про яке пише О. Бартов, характеризуючи ситуацію у Східній Галичині. Принаймні євреї Корця та Костополя неодноразово згадували про перші прояви антисемітизму у своїх містечках саме на економічному ґрунті. Більшість із них були пов'язані з польським антисемітським рухом, який стрімко набрав обертів у другій половині 1930-х рр. Ось що зазначає з цього приводу Рашель Рубін, розповідаючи про своє дитинство в Корці: «Це було у 1938-му або 1937 роках. Тоді говорили, що в польському уряді з'явилися німецькі шпигуни. І вони почали здійснювати антиєврейську політику. [Закликали] не купувати у [єврейських] магазинах. Моя мама страждала, тому що ми мали платити (великий) податок. Вони пильнували за чистотою, щоб наш ресторан був ідеально чистим. І навіть коли він був ідеально чистим, вони все одно намагалися щось знайти, щоб сказати, що це порушення. Тому ми старалися, щоб все було ідеально чисто. На тій самій вулиці був інший [польський] ресторан, і вони не звертали на нього такої уваги, як на нас. Тому що ми були євреями. І коли вони знаходили порушення, нас змушували сплачувати за це штраф»³⁴.

³⁴ Rachael Rubin. Interview 14142. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at Freie Universität Berlin on July 2019.

Тут ідеться про регіональні прояви економічної дискримінації євреїв у Польщі, яка стала частиною державної політики. Це суттєво загострювало прояви антисемітизму серед польського населення. Про таке ставлення деяких представників польського бізнесу у м. Корець зазначала і Клара Скалецька: «...було кілька

³⁵ Clara Skaletzky. Interview 597. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at Freie Universität Berlin on July 2019.

³⁶ Shmul' Tantsman. Interview 28085. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at Freie Universität Berlin on July 2019.

³⁷ Manya Feldman. Interview 9245. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at Freie Universität Berlin on July 2019.

³⁸ Российский государственный военный архив, ф. 464 к, оп. 1, д. 2601, л. 16–17.

³⁹ Долганов, П. (2018). «Свій до свого по своє»: соціально-економічний вимір націотворчих стратегій українців у міжвоєнній Польщі. Рівне: Волинські обереги, 179.

⁴⁰ Марчук, І. Наперсний хрест священика Михайла Павловського та перша присяга УПА на Волині. *Волинь*, № 1094. Retrieved from <http://volyn.rivne.com/ua/2212?act=print>.

польських магазинів, вони продавали товари полякам. А ті писали знаки – не купуй у євреїв. Вони малювали картинки євреїв із довгими носами. Це був мій перший досвід антисемітизму. Це відбувалося після того, як помер Пілсудський»³⁵. Про почастішання акцій економічного бойкоту у Костополі у другій половині 1930-х розповідав Шмуль Танцман³⁶. Про схожі переконання серед польських сусідів у м. Дубровиця згадувала Маня Фельдман: «Вони [поляки] також пропагували заклик, що польською звучав як “*swój do swego*” – ходи лише до своїх. Біля входів до своїх магазинів вони розмістили написи, що закликали не купувати у євреїв. Це було дуже відкрито»³⁷. Отже, тема економічного бойкоту неодноразово фігурує у спогадах тих жертв Голокосту, які перед його початком проживали в західній частині Волині.

Хоча жертви майже не згадують про аналогічні моделі поведінки етнічних українців, ми знайшли документальні свідчення про поширення ідей і практики бойкоту єврейського бізнесу і серед українського населення. Зокрема, згідно з даними звітів Бюро інспекції при генеральному інспектораті збройних сил Польщі, у 1936–1937 рр. ОУН здійснила 27 антиєврейських акцій на теренах Волинського воєводства. Більшість із них полягали у нищенні майна єврейських ремісників і торговців³⁸.

Припускаємо, що такі акції не були популярними серед українців у міжвоєнний період через брак організаційного підґрунтя. Вони здебільшого обмежувалися ОУН. Зважаючи на те, що у міжвоєнний період Польща провадила політику «сокальського кордону» (заборона на теренах Західної Волині українських національних організацій, які діяли у Східній Галичині), та відсутність підтримки держави (як у випадку поляків), ідеї економічного бойкоту євреїв могли не набути такої публічної форми серед етнічних українців Волині, як з-поміж поляків (в усьому регіоні) та українців у Східній Галичині. Адже у Східній Галичині Українське національно-демократичне об'єднання, ОУН, Союз українських купців та промисловців, більшість кооперативних інституцій тощо активно провадили акції з метою бойкоту єврейського бізнесу³⁹.

Уже в окупаційний період на сторінках волинської преси з'явилися статті, які закликали українців використати «подарований» нацистським окупаційним режимом шанс на захоплення єврейських позицій у торговельній і ремісничій сферах. За риторикою ці публікації дуже схожі на статті міжвоєнної західноукраїнської преси (зокрема в газетах «Новий час» і «Діло»), що пропагувала гасло «свій до свого по своє» і закликала українську молодь до конкурентної боротьби із єврейськими ремісниками, торговцями, юристами, лікарями тощо. На початку 1942 р. у газеті «Костопільські вісті» було опубліковано низку статей, підписаних М. Павловським (можливо, це був Михайло Павловський – православний священик і член проводу ОУН на Костопільщині⁴⁰), які безпосередньо вказували на негативну роль єврейського бізнесу в економічному житті регіону та необхідність змінити цей стан речей. В одній із публікацій М. Павловський пише: «За часів польської держави жиди осіли на українських землях не тільки по містах і містечках, а навіть по селах. Спочатку головним чи-

ном затруднення жидів становила торгівля. У селах жиди брали в держання у панів шинки, в яких, споюючи нарід, висмоктували людську кров; беручи в аренду церкви, знущалися над народом і його найглибшими почуваннями, вірою, одночасно видаючи себе за народніх доброчинців.

...взагалі вся продукція України опинилась майже виключно в жидівських пазурах. Наші робітники і фахівці змушені були служити у жидів, які нерідко знущалися над нашим народом, вживаючи ганебного виразу “гой”. Жиди – це тяжкі болячки на нашому тілі. Нарід добре пам’ятає, коли жиди забирали у бідної вдовиці останню корівчину і латану свитину. Нарід український лише тоді усталить своє життя і добробут, коли добре зрозуміє, хто його ворог, а хто приятель. Геть зі шкідниками, геть з паразитами. Україна для українців. Спільним зусиллям поборемо всі перешкоди і обновленими увійдемо у майбутню сім’ю народів нашого світу»⁴¹.

⁴¹ Павловський, М. (1942). Україна і жиди. *Костопільські вісті*, 15 лютого, 2.

⁴² ДАРО, ф. Р-28, оп. 1, спр. 7, арк. 7–8. У статті С. Стелькович зазначено, що цей журналіст був членом ОУН(б). Детальніше про це див.: Стелькович, С. В. (2014). Газета «Гайдамака» як пресо-ве видання «Поліської січі» (вересень – листопад 1941 р.). *Науковий журнал Інституту журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв*, 3, 188–191.

⁴³ Славні українські купці-чумаки. (1942). *Костопільські вісті*, 27 вересня, 2.

Восени 1942 р., вже після ліквідації костопільського гетто, в газеті з’явилося ще кілька публікацій, які закликали українців скористатися шансом і зайняти торгово-ремісничі позиції євреїв. «Жиди вже більше не будуть нам конкурентами разом з своїм світовим капіталом. Пора вже спробувати своїх сил у продукції, пора виявити свою ініціативу. Брак цієї ініціативи кидається в очі на господарському відтинку», – писав у надісланій на початку вересня до газети замітці автор на ім’я Іван Мітринга⁴².

Інша стаття невідомого автора починалася такими словами: «У часи довголітнього большевицького панування жиди засмітили українську торгівлю. Вже й забулися в Україні чесні методи купецтва»⁴³. Продовженням цього лейтмотиву стала стаття без підпису, опублікована на шпальтах «Костопільських вістей» 18 жовтня 1942 р. за назвою «Розшарування українського суспільства». Її автор із неприхованим патріотичним ентузіазмом констатував: українці активно займають «звільнені» євреями соціально-економічні ділянки: «Ми є свідками, як під впливом розпорядження Райхскомісара про ремесло з усіх закутин з’являються українські ремісники й закладають свої підприємства. У ті підприємства широкою хвилею вливається українська сільська і міська молодь, щоб вчитися ремеслу й поповнити в майбутньому ряди ремісників, ремісників освічених і добре вправлених в своїм фаху.

Те ж ми бачимо й у вільних професіях. До медичних інститутів, фармацевтичних, зуболікарських курсів, різного роду фахових шкіл масами входить молодь, якій пощастило вже здобути середню освіту. Вони мають стати на місця, що їх опорожнили чужинці, переважно жиди.

Те ж саме явище бачимо в торгівлі й промислі, де українці виявляють жваву діяльність, хоч обставини військового часу й стоять на перешкоді.

У державних і самоурядових установах також приступила до праці значна кількість українців, що мають змогу тепер виявити й на цьому полі свій хист та набратися вправи. Словом, де ми не глянули б, бачимо переймання українцями тих місць і становищ, які були згублені пару соток літ тому»⁴⁴.

⁴⁴ Розшарування українського суспільства. (1942). *Костопільські вісті*, 18 жовтня, 4.

⁴⁵ Українська служба праці дбає про доріст ремісників. (1943). *Костопільські вісті*, 11 липня, 2.

Ймовірно той самий невідомий автор у липні 1943 р. ще раз зазначає про «звільнені» вбитими євреями ніші як соціальну можливість, якою зобов'язані скористатися українці: «Відтоді, як жида не можуть вже виконувати своєї нечистої ролі посередників, наступив брак добрих українських ремісників»⁴⁵. Важко зробити висновок, чи були такі ідеї популярними. Припускаємо, для частини набувачів єврейського майна та підприємницьких позицій вони стали якщо не мотиватором, то хорошим виправданням їхньої грабіжницької поведінки.

Соціально-економічні зміни у період радянізації

Повертаючись назад, зазначимо, що захоплення СРСР західно-українських земель у 1939 р. призвело до певних соціально-економічних змін у структурі єврейської власності. Коротко охарактеризуємо ці зміни, щоб чіткіше усвідомлювати, на що саме могло претендувати місцеве населення у період нацистської окупації.

Прихід радянської влади у вересні 1939 р. суттєво вплинув на соціальну структуру в досліджуваних містах. Більшість євреїв у спогадах розповідали, що життя погіршилося, проте залишалося стерпним. Багатші представники етнічної групи постраждали більше, бідніші ж навіть отримали шанси на покращення свого матеріального становища.

Нові соціально-економічні та політичні реалії описав Аврам Анапольський із м. Корця: «У 1939 році ми перейшли в російську школу. І зовсім інше життя стало. [Приватні] магазини всі ліквідувалися. Всі кравці об'єдналися в артіль. Вона називалася “Новий шлях”. І отримували щомісячну зарплату. Лікарі перейшли до державної лікарні. Ті, хто мали магазини, якщо вони були дрібні купці, які не мали багато робітників, не експлуатували нікого, їх залишили працювати в магазинах, але вже в державних магазинах. Багатьох тоді судили і вислали. У моїй [родині] нікого не судили, ми були середняки. Мій батько сам працював, сам шив, продавав, то він вважався робітником.

Непогано було. Невдоволення було тільки тим, що ми шість днів працювали і сьомий вихідний. А як він випадав? Ну один день у понеділок, інший у вівторок, потім середа, четвер, п'ятниця, субота. І коли в суботу почали змушувати виходити на роботу, це викликало невдоволення. Були лекції проти релігії. Але батьки в суботу не ходили на роботу. До школи мене [в цей день] не пускали. І я приходив до дому в сльозах, тому що мені сказали – якщо не буду ходити в суботу в школу (а більшість дітей ходили), мене не приймуть в піонери. ...

Тут втрутилися брати, сусіди – сказали [про це] батькові. І він погодився. Я почав ходити в суботу до школи, і мене прийняли в піонери та в тимурівську команду. Але батько зранку в шість годин мене будив, щоб я помолився разом із ним. І я всі ці два роки при радянській владі дома вже (в синагогу не ходили) молився. Я помолюся, тоді одягав піонерський галстук і йшов у школу. У дітей потім вихідний день почався неділями. Це здається було в [19]40 році. Ну було невдоволення і християн, якщо в неділю випадало ходити до школи. Частіше вихідний день був у неділю, а в

⁴⁶ Avram Anapol'skii. Interview 32206. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at Freie Universität Berlin on July 2019.

⁴⁷ Manya Feldman. Interview 9245.

⁴⁸ Leon «Leib» Dimerman. Interview 13556. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at Freie Universität Berlin on July 2019.

⁴⁹ Dean, Martin. Robbing the Jews, 191.

⁵⁰ Adam Goszer. Interview 23774. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at Freie Universität Berlin on July 2019.

суботу робочий. Але релігійні в суботу не ходили. Синагогу і тори радянська влада в ці два роки не чіпала, не знищувала. Так само і церкви не закривала»⁴⁶.

Більшість тих, що пережили Голокост, пов'язують із приходом радянської влади погіршення соціально-побутових умов, затримки в постачанні продуктів, виникнення черг тощо. Зокрема, ось що зазначає про зміни в м. Дубровиця Маня Фельдман: «Магазини були конфісковані, мій батько перестав займатися бізнесом. Йому було закрито доступ навіть для отримання роботи, тому що його класифікували як дрібного торговця. Його називали спекулянтом, іншими словами, він дунив людей тому, що займався бізнесом. А під російським режимом все належало уряду. Щоденні продукти ми мали тому, що в нас були свої корови. Овочі і фрукти ми мали тому, що володіли великим садом. Але життя змінилося. Це [вже] була не демократія. Це був комунізм. Але це можна було знести, було не так вже й погано»⁴⁷. Про аналогічні зміни в соціально-економічному житті Костополя згадував Леон Дімерман⁴⁸.

Як стверджує Мартін Дін, на територіях, які на момент початку Другої світової війни були окуповані СРСР, через радянську політику суттєво зменшилися розміри власності євреїв. СРСР націоналізував більшість приватної власності (зокрема підприємства й нерухомість). Ремісників змусили працювати в державних кооперативах за фіксовану зарплату. Мартін Дін наводить дані, згідно з якими на цих територіях лише близько 5 % торгівлі все ще залишалось у власності євреїв⁴⁹. Все, що потрібно було зробити німецькій владі згодом – це зберегти державний характер цієї власності та передати її в управління німецьким функціонерам.

Проте у галузі дрібної торгівлі й ремесел позиції євреїв ще зберігалися. Єврейські ремісники де-факто надалі володіли своїм обладнанням. Їх лише змусили об'єднатися в артілі та продовжувати займатися своєю справою вже у складі цих радянських організацій. Адам Гоцер пригадує, що у Корці його брата і всіх інших фотографів міста об'єднали в одній державній фотостудії, призначивши фіксовану зарплату. Фактично вони займалися тим, що й раніше, лише в інших умовах⁵⁰.

Що ж до дрібних підприємств, то формально їх також націоналізували, але попередніх власників часто призначали менеджерами новостворених державних об'єктів. Приватні будинки, кухонне приладдя, меблі тощо й накопичені особисті статки (у вигляді валюти або золота) також переважно зберігалися у власності євреїв.

Початок радянсько-німецької війни та основні етапи організації злочину в Костополі, Дубровиці й Корці

Воєнні дії та окупаційний період створили особливі умови на теренах Західної Волині, які сприяли пограбуванню майна євреїв. У цій частині статті стисло охарактеризуємо основні етапи організації Голокосту в Костополі, Корці та Дубровиці.

На початку радянсько-німецької війни сталися перші вибухи антиєврейського насильства з боку місцевого населення. Ідеться про так звані погромницькі акції улітку 1941 р. Найбільший виступ на теренах Волині відбувся у м. Кременець. Є свідчення про

⁵¹ Spector, Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews, 66–67.

⁵² Юденрат – спеціальний орган, який створювала нацистська окупаційна влада з представників євреїв у багатьох населених пунктах, де вони мешкали, з метою полегшення концентрації, експлуатації, пограбування та, зрештою, вбивства жертв Голокосту.

⁵³ Ibidem, 120–121.

⁵⁴ ДАРО, ф. Р-22, оп. 1, спр. 4, арк. 11.

те, що на цьому етапі акції, зумовлені переважно грабунком євреїв, відбувалися в Костополі, Корці та Дубровиці ⁵¹.

Перший етап пограбування жертв Голокосту охоплює літо – осінь 1941 р. У цей період відбувалися не лише стихійні грабунки євреїв, а й перші розстріли та відчуження майна, організовані німцями у співпраці з місцевим населенням. Також було створено юденрати ⁵², встановлено перші обмеження на торгівлю для євреїв у межах нацистського «нового порядку», накладено контрибуції (фінансові стягнення, які євреї повинні були заплатити окупаційній владі) та залучено жертв Голокосту до примусової праці. Завершується цей період першими масовими акціями восени 1941 р. та створенням гетто (осінь 1941 – весна 1942 рр.). Одна з таких масових акцій відбулася в Костополі. У Корці та Дубровиці більшість євреїв пережили 1941 рік (хоча влітку – восени там також були розстріли, що забрали життя сотень євреїв).

Особливо «сприятливі» умови для пограбування жертв Голокосту виникали під час створення гетто. Зокрема, Ш. Спектор зазначає, що представники місцевої влади були зацікавлені у прискоренні створення гетто, щоб мати можливість узяти участь у розподілі нерухомості й майна жертв. Переселяючись до гетто, євреї часто залишали чимало речей, які або були не в силах забрати з собою, або ж їм забороняли їх брати. Ще один спосіб, який давав змогу місцевій владі награвувати більше: визначення вузьких часових меж для переселення в гетто, наприклад, упродовж одного дня або навіть кількох годин. У такому випадку євреї похапцем намагалися зібрати речі і ставали легкими жертвами для грабунку представниками допоміжної поліції, які чатували по дорозі до гетто ⁵³.

«Легалізованим» збутом майна переселених до гетто євреїв займалися представники міських і районних управ, переважно місцеві мешканці. Цю відповідальність на них поклав окупаційний режим.

Таблиця 4

Етнічні особливості укомплектування штатів окупаційних органів влади на території Райхскомісаріату Україна ⁵⁴

Адміністративна одиниця	Урядовий керівник	Національність керівника
Село, що складається з окремих дворів	Сільський старшина	Місцевий
Міська громада – найменша (належала до району)	Бурмістр	Місцевий
Район, що складається з більшої кількості сіл або сільських громад	Голова району / районної управи	Місцевий
Міська громада – менша або середня і без особливого значення (район)	Бурмістр / голова міської управи	Місцевий

Продовження таблиці 4

Адміністративна одиниця	Урядовий керівник	Національність керівника
Міська громада – менша або середня, але особливого значення, як місце розташування німецьких урядів (власний район)	Німецький бурмістр, підпорядкований гебітскомісарові	Німець
Округа, що складається з кількох районів і міських громад	Гебітскомісар	Німець
Більше середнє місто або велике місто (головне місто округи)	Міський комісар	Німець
Генеральна округа (область), що складається з більшої кількості округ і міст	Генеральний комісар	Німець

У досліджуваних містах у різний час існували три типи гетто. У Костополі 5 жовтня 1941 р. було організовано гетто закритого типу з огорожею. При цьому, зважаючи на потребу в досвідчених ремісниках, для них у цьому місті створили особливі умови. «Привілейовані» ремісники та члени юденрату і єврейської поліції разом із сім'ями жили поза огорожею поблизу гетто. У гетто закритого типу діяв посилений режим контролю, що ускладнювало постачання продуктів харчування через чорний ринок і відтак спричиняло збільшення рівня смертності серед бранців. Тому ті з жертв, які мешкали поза огорожею, мали дещо кращі умови життя. Звісно, всіх їх очікувала однакова доля: 26 серпня 1942 р. усіх мешканців гетто розстріляли⁵⁵.

⁵⁵ Spector, Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews, 366–367, 124.

У Корці (на першому етапі, кінець 1941 р. – 21 травня 1942 р.) та Дубровиці існували гетто відкритого типу, де була змога постачати продукти харчування через чорний ринок.

Ліквідацію волинських гетто розпочали у травні 1942 р. Перший етап тривав із середини травня до середини липня. Розстрілювали переважно дітей, людей без професій, старшого віку, жінок, що доглядали за дітьми тощо (тобто ті категорії євреїв, які з погляду нацистської окупаційної влади давали найменше користі).

На другому етапі відбулося дві великі ліквідаційні акції: 14–15 липня у Рівному та 27–28 липня в Олиці. Наймасштабніші вбивства були під час третього етапу (10 серпня – 15 жовтня 1942 р.). Тих, хто вижив, і досвідчених робітників, залишених раніше для роботи на німецьких підприємствах, убили під час четвертого етапу (20 жовтня 1942 р. – середина 1943 р.). Після ліквідації волинських гетто регіон офіційно перетворився на зону, «вільну від євреїв». Євреї, яким вдалося втекти, переховувалися у лісах та в місцевих рятівників. Полювання на них тривало аж до 1944 р. (до звільнення регіону радянською армією).

Охарактеризувавши основні етапи організації масових убивств у досліджуваному регіоні, перейдемо до докладнішого опису гра-

бунків та їх наслідків для жертв Голокосту у трьох згаданих містах. Аналізуватимемо три періоди: 1) організація окупаційного режиму (перші розстрільні акції, створення гетто та формування органів влади окупаційного режиму в 1941 р.); 2) існування та ліквідація гетто (кінець 1941–1942 рр.); 3) виживання жертв поза межами гетто (упродовж усього окупаційного періоду). Такий поділ на періоди є дуже умовним і враховує здебільшого контекстуальні, а не хронологічні аспекти. Приміром, для костопільських євреїв другий період розпочався ще в жовтні 1941 р. зі створенням гетто, для корецьких – від кінця 1941 р., а дубровицькі євреї опинилися в гетто аж у травні 1942 р. Втеча й переховування євреїв відбувалися на будь-якому з етапів організації геноциду. При цьому, частина втікачів поверталися до гетто та зрештою гинули там, або ж знову тікали і переховувалися.

Пограбування жертв Голокосту в період організації окупаційного режиму

Стрімко просуваючись, німецькі війська уже на початку липня захопили більшу частину регіону Західної Волині й зокрема ті міста, що ми досліджуємо. На цьому етапі на окупованих територіях відбулася низка погромницьких акцій. Чимало з них були зумовлені бажанням населення пограбувати своїх єврейських сусідів. Ш. Спектор визначив 35 населених пунктів на теренах Західної Волині, в яких улітку 1941 р. сталися погроми. Дж. Мак-Брайд, проаналізувавши раніше недоступні джерела, пропонує збільшити їхню кількість до 42. При цьому, згідно з його підрахунками, у 29 із цих населених пунктів погроми організувало місцеве населення без участі німців⁵⁶. Зауважимо, що німецький історик Кай Струве, аналізуючи погромницькі акції літа 1941 р., висновує не так про важливість участі німців у них, як про наявність/відсутність чіткої організації та планування їх здійснення. У цьому контексті він зазначає про два типи погромів: сплановані німцями або місцевими націоналістичними організаціями на кшталт осередків ОУН (б) (були значно смертоноснішими) та спонтанні (супроводжувалися переважно грабунками, побиттями та нищенням майна євреїв і не призводили до великої кількості смертей)⁵⁷. Зважаючи на те, що пограбування майна відбувалися під час і спланованих, і спонтанних погромів, нас цікавлять обидва типи.

Про масштабні пограбування на теренах України під час погромів пише і Мартін Дін⁵⁸. Шмуель Спектор згадує про пограбування як ключовий мотив антиєврейських погромів у Дубровиці й Костополі⁵⁹. Це підтверджують і свідчення жертв Голокосту. У Корці й Дубровиці погроми відбувалися за участю німців. У Костополі – без їхньої участі, проте погром тут імовірно також мав організований характер через участь у ньому ОУН (б).

У Костополі на початковому етапі війни майже одразу після відступу радянської армії ОУН ініціювала формування загону так званої міліції. Він діяв від липня до листопада 1941 р., після чого частину його співробітників німецька окупаційна влада залучила до створених загонів допоміжної поліції. Керівником загону міліції став 19-річний Федір Воробець. Його помічниками були при-

⁵⁶ McBride, Jared Graham. “A Sea of Blood and Tears”, 128.

⁵⁷ Struve, Kai. (2016). *Anti-Jewish Violence in the Summer of 1941 in Eastern Galicia and Beyond*. In *Romania and the Holocaust. Events, context aftermath* (p. 103). Stuttgart: Ibidem-Verlag.

⁵⁸ Dean, Martin. *Robbing the Jews*, 193.

⁵⁹ Spector, Shmuel. *The Holocaust of Volhynian Jews*, 66–67.

⁶⁰ McBride, Jared Graham. “A Sea of Blood and Tears”, 103–104, 130–131.

⁶¹ Edna Eizenstein. Interview 9486. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute.

⁶² Edith Kimelman. Interview 47959. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute.

⁶³ Manya Feldman. Interview 9245.

значені колишні офіцери армії Української Народної Республіки: 48-річний полковник Іван Ліходько (згодом очолює загін допоміжної поліції) та Олексій Новіцький. Дж. Мак-Брайд припускає, що саме цей загін міг відіграти важливу роль в організації єврейського погрому на теренах містечка ⁶⁰, що відбувся ще до прибуття частин німецької армії, коли місто, ймовірно, перебувало під контролем ОУН. Під час погрому в Костополі місцеві мешканці вривалися у будівлі єврейських сусідів, били їх і забирали майно й цінності. Една Айзенштайн із Костополя пригадує, як зі словами «Вам це більше не потрібно – ви все одно помрете» вони грабували будинок її дідуся ⁶¹.

Схожі погроми, але з ініціативи німецької армії, було організовано в Дубровиці та Корці. Едіт Кімельман із с. Расник поблизу Дубровиці розповіла, що під час бомбардування вона (тоді ще маленька дівчинка) разом із мамою втекла в поле. Повернувшись, знайшли пограбований будинок, з якого винесли більшість цінних речей і меблів. Едіт Кімельман згодом випадково зустріла на вулиці свою українську подругу Люсі, одягнену в її сукню. На вимогу віддати річ Люсі відповіла: «Тепер це не твоя сукня, а моя, мої батьки сказали, що євреям тепер заборонено мати будь-що» ⁶². Едіт пригадує, що одразу після цього українська допоміжна поліція облаштувала свій офіс у одній зі спалень та вітальні в її будинку.

Пограбування євреїв Дубровиці в липні 1941 р. добре запам'ятала Маня Фельдман. За її словами, його зрежисували новоприбулі німецькі війська, які дозволили неєврейському населенню безкарно чинити грабунки єврейських будинків.

«Вони дали неєврейському населенню відкриту свободу йти і грабувати, хапати, красти і брати все, що забажає їхнє серце у єврейських будинках. І вони робили це. Вони грабували. Вони хапали все, що потрапляло до їхніх рук у твоєму будинку. Проте німці дали команду, що ти можеш грабувати тільки до півночі. Потім це має зупинитися...

Це був початок справжніх жахливих звірств, жахливого життя, яке ми стали переживати. Кожного дня вони розміщували на стінах та електростовпах оголошення, що євреї повинні віддати своє срібло, будь-яке золото та коштовності. Вони мають віддати їх, вони повинні принести їх до центру та віддати німцям. Ми мали дві корови. Вони забрали і їх. У той же час вони створили юденрат. Юденрат мав організувати примусових робітників. Їх відбирали із будь-кого: дівчат, хлопців, чоловіків, усіх молодих людей віком від 16 років і старше. І кожного дня ми мали ходити на роботу...» ⁶³.

У цих свідченнях Маня Фельдман згадує про кілька форм пограбування євреїв Дубровиці: вилучення цінних речей і конфіскацію особистого майна жертв. Якщо реквізовані через накладення контрибуцій коштовні метали майже завжди опинялися в руках німецької адміністрації, то особисте майно, як-от меблі, могли стати у пригоді місцевим загонам допоміжної поліції або їхнім родичам. У листуванні Костопільської міської управи та місцевого відділку допоміжної поліції ми виявили факти використання праці євреїв костопільськими поліцейськими на власну користь. «Дійшло до того відома, що міліціанти публічно на вулицях міста б'ють

жидівське населення та самовільно забирають жидів з місця роботи на іншу роботу, а також проводять ревізію без мого дозволу й згоди», – скаржився у листі до коменданта поліції голова міської управи Костополя⁶⁴.

Є свідчення і про грабунки особистих помешкань євреїв у Корці одразу ж після прибуття туди німецьких військових⁶⁵. Це був перший етап іноді стихійних, а іноді координованих нацистською окупаційною владою грабунків євреїв їхніми українськими сусідами. Через такі акції суттєво зменшувалися статки жертв, а, отже, і їхні шанси на виживання. Пограбовані євреї згодом не матимуть за що обмінювати їжу в місцевих селян і помирятимуть від голоду в гетто.

Серед подальших заходів окупаційної влади, які мимохіть були на користь місцевих селян, – обмеження торгівлі, накладені на євреїв окупаційною владою. Григорій Харваш із Корця пригадує, що євреям дозволили купувати на ринку тільки по четвергах із 8-ї до 10-ї години ранку⁶⁶. Це свідчення підтверджують виявлені архівні документи, щоправда, у розпорядженні від 6 серпня 1941 р. йдеться про дозвіл євреям здійснювати торгівлю з 10-ї до 12-ї⁶⁷. Приблизно в цей самий час обмежили торгівлю євреїв Дубровиці з їхніми неєврейськими сусідами. Ці перші економічні обмеження загострювали складні відносини між євреями й місцевим населенням. Потребуючи їжі й не маючи можливості її придбати, євреї були ладні вдаватися до нерівноцінних торгових обмінів: золото, цінності, одяг в обмін на продукти. Великий зиск із цього мали місцеві українці й поляки. Торгівля розгорталася як у дозволені нацистським режимом години на базарі, так і на чорному ринку (який «розквітне» згодом – у період існування гетто). Аврам Анапольський із м. Корець пригадує: «...кожен мав щось із речей. Люди з найближчих сіл заходили, за подушку могли дати стакан пшона. За туфлі, за хорошу сукню, пальто – коробку картоплі (там кілограм 4–5), для дітей пів літри молока»⁶⁸.

Цікаво, що обмеження для євреїв на право користуватися крамницями та ринками вперше було введено на території Німеччини. Тут євреям дозволяли купувати життєво необхідні товари зазвичай у пообідні години, коли більшість потрібних їм продуктів уже були розкуплені⁶⁹. Тобто у Німеччині ця практика мала радше примусити євреїв страждати. Припускаю, що у досліджуваному хронотопі вона виконувала й інші функції: окрім страждань євреїв, ці обмеження допомагали місцевому населенню непогано заробити на вищезгаданих нерівноцінних обмінах.

Нацистська окупаційна влада одразу встановила контроль над найважливішими для неї галузями виробництва. Оскільки більшість приватних підприємств євреїв у Корці, Костополі й Дубровиці вже націоналізувала радянська влада, новий режим мав лише зберегти статус-кво, відсторонивши від управління цими підприємствами євреїв (це в тих випадках, якщо колишні власники ставали керівниками націоналізованих радянською владою підприємств). У фонді Дубровицької міської управи збереглося листування про збереження націоналізованого статусу за колишньою єврейською аптекою та відсторонення від управління нею попередніх власників⁷⁰.

⁶⁴ ДАРО, ф. Р-29, оп. 1, спр. 2, арк. 93.

⁶⁵ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1385.

⁶⁶ Grigorii Kharvash. Interview 45591. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at Freie Universität Berlin on July 2019.

⁶⁷ ДАРО, ф. Р-48, оп. 1, спр. 10, арк. 13.

⁶⁸ Avram Anapol'skii. Interview 32206.

⁶⁹ Dean, Martin. Robbing the Jews, 167.

⁷⁰ ДАРО, ф. Р-293, оп. 2, спр. 2, арк. 19–20.

⁷¹ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1387.

⁷² Nathan Skaletzky. Interview 598. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at Freie Universität Berlin on July 2019.

⁷³ Simon Stemer. Interview 7777. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at Freie Universität Berlin on July 2019.

⁷⁴ Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ), ф. Р-7021, оп. 71, д. 55, л. 68.

⁷⁵ ДАРО, ф. Р-23, оп. 1, спр. 18, арк. 1.

Улітку 1941 р. відбулися перші масові убивства євреїв у Корці та Костополі. 16 серпня в м. Костопись було розстріляно 460 чоловіків і 20 жінок. Німецька влада ввела в оману родичів убитих, повідомивши, що їх відправили до таборів праці, та заохочувала рідних і близьких відправляти їм кошти, які конфісковували німецькі функціонери ⁷¹. У результаті двох акцій улітку 1941 р. в Корці загинули понад 470 євреїв. Тут застосували таку саму тактику обману родичів жертв, що й у Костополі. Натан Скалецький із Корця пригадує першу акцію, під час якої розстріляли 120 представників місцевої інтелігенції: «Спочатку вони підготували список найрозумніших 120 євреїв, бізнесменів. Вони сказали їм, що хочуть забрати їх на роботу. Вони прийшли і забрали їх. Останніх утримували в якомусь місці і змусили написати листи, що вони працюють у таборі і їм потрібні їжа й одяг. Пізніше вони вбили цих 120 найрозумніших людей. І наступні кілька місяців вони [німці] приходили додому до цих людей, показували листи, казали, що люди працюють і їм потрібен одяг. Жінки збирали одяг і йшли по 40 миль, а українська поліція очікувала на них, біла та відбирала одяг. Так вони робили двічі» ⁷².

Натан Скалецький розповідає про українську допоміжну поліцію, яка відбирала речі у родичів убитих. Проте ми не впевнені, яка частина цього майна перейшла до рук німців. Хай там як, а у таких ситуаціях службовці допоміжної поліції мали змогу й собі дещо привласнити, адже їхні загони майже завжди залучали до організації вбивств (як розстрільну команду або як охоронців периметрів). Шимон Стемер, який приблизно влітку – восени 1941 р. перебував у Костополі, описав поведінку допоміжної поліції під час однієї з акцій: «Українська поліція прийшла і почала забирати хороші речі, куртки. Вони забрали це, а ми сиділи там. Через кілька годин прийшли інші українці, і вони шукали речі, але вже не було що забирати. Ми сиділи там і розуміли, що нас незабаром уб'ють» ⁷³. Серед цих поліцейських, за словами Шимона Стемера, особливим завзяттям вирізнявся уже згаданий І. Ліхосько. Це ім'я, як одного з організаторів роботи загону допоміжної поліції в Костополі, фігурує і у протоколах допитів Надзвичайної слідчої комісії 1944 р. ⁷⁴

У вересні–листопаді 1941 р. збільшилася кількість масових убивств. Паралельно розпочався процес формування гетто. Як зазначено вище, це опосередковано створювало особливі умови для отримання матеріальних вигод місцевому населенню.

Гетто в Костополі створили 5 жовтня 1941 р. Жертвам дали лише три дні на переселення, а 10 жовтня 1941 р. з'явився наказ № 70 міської управи м. Костополя про реалізацію одягу і взуття, залишених євреями. У ньому керівництво Костописьської міської управи доручало «завідуючому Міського кінотеатру п. Зінчуку Андрію від дня 13 жовтня 1941 року, приступити до продажу змагашинованого одягу й взуття громадянам, які будуть зголошуватись з дозволами міської управи» ⁷⁵. Отже, майно переселених до гетто євреїв збрали у приміщенні кінотеатру, а його завідувача призначили відповідальним за розпродаж. Це один із тих випадків, коли

Голокост і місто: простори вбивства – простори руйнації

навіть люди, які за часів окупації, здавалося б, обіймали недотичні до злочинів посади, ставали виконавчими гвинтиками у машині Голокосту.

Наказ № 71 Костопільської міської управи затверджував склад комісії, відповідальної за розгляд заяв, поданих громадянами на купівлю майна переселених євреїв. До неї увійшли: голова комітету допомоги для місцевих мешканців Рибак Григор; представник комітету зимової допомоги Новоселецька Людмила; уповноважений міської управи Тецись Іван; Орлінський Сергій; Трибовський Іван; Мадіш Сергій ⁷⁶.

⁷⁶ Там само, арк. 2.

У фонді Р-29 «Костопільська міська управа» ДАРО зберігаються 105 заяв від населення із проханням дозволити придбати речі жертв Голокосту. Серед них – 71 заява, подана наприкінці 1941 р., щодо одягу та взуття переселених до гетто костопільських євреїв. У цих заявах також переважно українські імена та прізвища, зрідка трапляються російські та польські.

Ось приклад типової заяви, поданої на розгляд спеціально створеної комісії при міській управі:

До Пана Голови Міської Управи в Костополі (помітка дозволено)

Жукова Зінаїда

Касір Міської Управи м. Костополя

Прохання

Прошу Пана Голову видати дозвіл на придбання деяких річей із залишеного майна, а саме:

1 пара спортивних черевик.

1 светр.

Чорний фартух до праці.

1 сукенку.

3 пари поньчох.

1 комплект білизни.

1 пару рукавичок.

Прошу моє прохання полагодити позитивно.

Костополь, 9.10.41 р. ⁷⁷

⁷⁷ Там само, ф. Р-29, оп. 1, спр. 3, арк. 61.

Чимало працівників міської управи – органу влади, відповідального за продаж єврейського майна, самі скористалися можливістю придбати речі євреїв. Серед заяв – 17 від працівників Костопільських міської та районної управ і їхніх структурних підрозділів. Також велика кількість заяв надійшла від працівників державної лісопильні.

Більшість заяв датовано жовтнем 1941 р. Проте заяви надходять також у листопаді й грудні – тоді, коли близько 1500 костопільських євреїв уже розстріляли під час однієї з найбільших на Волині акцій восени 1941 р.

Після переселення до гетто єврейських ремісників був великий попит на робоче обладнання, яке вони залишили у своїх помешканнях (швейні машинки, інструменти ковалів і чоботарів тощо). Сусіди євреїв намагалися привласнити його в обхід міської управи. Нові власники, можливо, розраховували й на те, що зможуть зайняти робочі місця єврейських ремісників. Зокрема, у фонді Костопільської міської управи збереглося листування службовців управи з комендатурою поліції про п'ять швейних машинок

⁷⁸ ДАРО, ф. Р-29, оп. 1, спр. 1, арк. 59.

євреїв, що їх вкрали українці. Міська управа зобов'язала поліцію повернути в її розпорядження вкрадене майно, що остання успішно виконала ⁷⁸. Скільки таких ремісничих інструментів успішно привласнили українські сусіди євреїв, ми вже, мабуть, ніколи не дізнаємося.

Євреї трьох досліджуваних міст згадують про реквізицію їхнього теплового одягу і взуття на користь німецької армії взимку 1941–1942 рр. Оскільки більшість цих речей дісталася німцям, а не місцевому населенню, ми детально не зупинятимемося на цьому питанні.

Чимало євреїв Корця після створення гетто залишилися у своїх будівлях і зберегли власні речі (принаймні ті з них, які не були пограбовані під час погрому чи поліцейського свавілля). Тому в цьому місті питання масштабної торгівлі єврейськими речами у 1941 р. не було частиною порядку денного діяльності районної управи. Заяви щодо отримання майна євреїв, поданих після першої ліквідаційної акції у Корці (21 травня 1942 р.), не збереглися (хоча, припускаємо, що речі кількох тисяч розстріляних жертв стали ласим шматком для місцевих селян). Ми виявили низку заяв щодо будинків жертв Голокосту, написаних після ліквідації першого корецького гетто, про які піде мова нижче.

⁷⁹ Там само, ф. Р-293, оп. 2, спр. 1, арк. 4.

Дубровицькі ж євреї наприкінці 1941 р. мешкали у своїх домішках, оскільки окупаційна влада ще не створила гетто. Розпорядження сарненського гебітскомісара № 489 про створення гетто в Дубровиці з'явилося 14 квітня 1942 р. Усі євреї з Дубровиці та навколишньої сільської місцевості повинні були переселитися у «жидівську дільницю» до 10 травня ⁷⁹. Паралельно юденрат у Дубровиці отримав наказ підготувати до 30 квітня реєстр усього нерухомого майна, що перебуває в руках євреїв як на території, визначеній під гетто, так і поза її межами. А на початку травня міська управа надіслала юденрату письмове попередження про те, що євреї, які, залишаючи свої будинки, завдають їм шкоди (вибивають шиби, знімають віконні й дверні рами тощо), будуть суворо покарані. При цьому, міська управа наказала юденрату створити спеціальну комісію, яка мала відповідати за передання в управління міській управі будинків євреїв, переселених до гетто ⁸⁰.

⁸⁰ Там само, арк. 61, 186.

У цьому листуванні бачимо прояви одразу двох явищ: пасивного опору жертв (пошкодження майна, яке в них відбирали, примусово зганяючи в гетто) та жадібності працівників міської управи. Особливу увагу останні звертали на те, щоб зберегти в цілості єврейську нерухомість, адже всерйоз розраховували покращити свої матеріальні та житлові умови за рахунок жертв Голокосту. Отже, у Дубровиці перше масштабне «легалізоване» пограбування жертв було пов'язане саме з «квартирним питанням».

Одразу після створення гетто на початку травня 1942 р. більшість залишених євреями будинків придбали нові власники. Це сталося навіть ще до того, як райхскомісар надав офіційний дозвіл на продаж єврейської нерухомості у червні 1942 р. У фонді Дубровицької міської управи зберігся реєстр передання цього майна новим власникам. Серед тих, хто отримував вигоду від пе-

Голокост і місто: простори вбивства – простори руйнації

реслідування та вбивства євреїв, були не лише фізичні, а й юридичні особи. Продавалися не тільки житлові будинки, а й підприємства, магазини та ремісничі майстерні євреїв (крамниці, кузні, склади тощо).

Таблиця 5

Передання нерухомості євреїв новим власникам у Дубровиці (травень – липень 1942 р.)⁸¹

⁸¹ ДАРО, ф. Р-293, оп. 2, спр. 3.

Вигодонабувачі	Господарство (будинок, сарай, земельна ділянка)	Лише будинок і земельна ділянка	Крамниці	Кузня	Склад	Всього	
						Чоловіки	Жінки
Фізичні особи	39	14	5	3	2	63	53 (84 %)
							10 (16 %)
Кооперативи	1	2	3				6
Фірма «Француз»	1						1
Ткальня	1						1
Разом							71

Як свідчать дані в табл. 5, 63 мешканці м. Дубровиця у травні – червні 1942 р. потенційно не були зацікавлені у виживанні євреїв. Припускаємо, що більшість із них, принаймні, давали мовчазну згоду на дискримінацію євреїв, а хтось і схвалював Голокост. Навряд чи нові власники єврейських підприємств і господарств були зацікавлені у поверненні колишніх господарів, які могли б заявити свої права на майно за іншої політичної ситуації.

У реєстрі продажу єврейської нерухомості в Дубровиці зазначено досить багато польських та українських прізвищ. Цікаво, що серед нових власників був і Кирило Сиголенко – відомий у цьому регіоні комендант районної поліції, насправді етнічний єврей Хаїм Сигал, що видавав себе за українця⁸². Це ще один факт, який свідчить про те, що робота в загонах допоміжної поліції та міських управах давала можливості для отримання матеріальних преференцій в умовах окупаційного режиму та воєнних дій. Тимчасом як більшість людей страждала від нестачі елементарних матеріальних ресурсів, працівники дружніх до окупаційної влади організацій покращували свої житлові умови.

Хоча гетто в Костополі створили набагато раніше, ніж у Корці й Дубровиці, до кінця 1941 р. не було офіційно врегульовано питання нерухомого майна, залишеного мешканцями (на відміну від речей, заяви про купівлю яких ми проаналізували вище). Принаймні формально всі будинки, які раніше належали євреям Костополя, перебували у державній власності аж до червня 1942 р. «Легалізоване» привласнення напівзруйнованих будинків переселених до гетто євреїв Костополя відбулося в червні – липні 1942 р. – майже синхронно з таким самим процесом у м. Корець.

⁸² Капась, І. (2012). Гетто у Дубровиці за матеріалами архівно-кримінальної справи Хаїма Сигала. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*, 1 (11), 78–103.

⁸³ ДАРО, ф. Р-48, оп. 1, спр. 33, арк. 25; ф. Р-23, оп. 1, спр. 3, арк. 78.

У червні 1942 р. райхскомісар підписав рішення про продаж лише тих будівель, що перебували у напівзруйнованому стані та порушували норми аварійної безпеки. 11 червня 1942 р. гебітскомісаріати надіслали до місцевих міських і районних управ роз'яснення про те, що на них покладалося завдання продати такі єврейські будинки ⁸³. Наводимо роз'яснення костопільського гебітскомісара: «До всіх районних та міських управ. Пан Райхскомісар дозволив продажу державних (жидівських) будинків якщо вони тепер знаходяться в знищеному стані і якщо їх не можна забезпечити від дальшої руйнації. Продаж переводять районні взглядно міські управи. Земля, на котрій стоїть будинок, залишається державною власністю, на що треба звертати увагу купців. Купцям належить виставити посвідку про куплення будинку. Вартість будинку мають устійнити будівельні знавці. Жаден будинок не сміє бути проданий нижче ustalеної вартости. Продаж належить замкнути найпізніше до 30 цього місяця. Пізніше продаж взглядно купно не будуть узнані. Продані доми належить помістити на одній листі з слідуєчими рубриками: означення будинку, короткий опис будинку, ціна шацункова, осягнена ціна, ім'я та прізвище купця. Листи належить надіслати до Фінансового відділу Гебітскомісаріату з залученими грошима.

⁸⁴ Там само, арк. 78.

Гебітскомісар (Лернер, підпис)» ⁸⁴.

На той час уже було ліквідовано перше корецьке гетто (21 травня 1942 р.). Одразу після появи згаданого розпорядження до Костопільської та Корецької міських управ надійшла низка заяв із проханням дозволити придбати напівзруйновані будинки для розбирання на будівельні матеріали, зокрема, у другій половині червня 1942 р. мешканці Костополя подали 34 заяви.

Більшість прохачів – фізичні особи, але траплялися й юридичні. Зокрема, надійшла заява від філії українського культурного товариства «Просвіта»:

⁸⁵ Там само, ф. Р-29, оп. 1, спр. 21, арк. 12.

Окружне Товариство Просвіта в м. Костополі ⁸⁵

20 червня 1942 року

До Міської Управи в Костополі

Просимо продати для Товариства з призначених на розбірку домів:

- 1) Дім при вулиці Рівненської № 7.
- 2) С. Петлюри № 30.
- 3) Корецькій № 9.
- 4) Складовій № 10.

Голова Товариства «Просвіта» (Данилевич, підпис).

Секретар (Камінчук, підпис).

На теренах Західної Волині українцям дозволили легально підтримувати діяльність своїх освітніх і культурних організацій у часі нацистської окупації. Як бачимо, одна з цих організацій також взяла участь у купівлі майна жертв Голокосту.

Що ж до фізичних осіб, то привернули увагу дві заяви священника на придбання єврейської нерухомості:

Голокост і місто: простори вбивства – простори руйнації

До Управи м. Костополя
Священника парафії м. Костополя

Заява

Прошу Управу дозволити мені стати на торги 27.06.42 й купити хату на Ровенській вулиці 4 а або № 3.

⁸⁶ Там само, арк. 28–29.

27.06.42 р. Підпис. Іоан... ⁸⁶.

Нижче у табл. 6 наводимо результати аналізу всіх 105 заяв, поданих як щодо речей переселених до костопільського гетто євреїв, так і їхніх напівзруйнованих будинків.

Таблиця 6

⁸⁷ Таблицю складено на основі даних: ДАРО, ф. Р-29, оп. 1, спр. 3, 4, 21.

Кількість поданих заяв на майно євреїв до Костопільської міської управи за населеними пунктами (липень 1941 – грудень 1942 р.) ⁸⁷

№	Назва населеного пункту	Кількість поданих заяв				
1	м. Костопіль	98				
2	с. Переменка	2				
3	колонія Антонівка	1				
4	с. Лісопіль	1				
5	с. Яполоть	1				
6	с. Голубне	1				
7	с. Мала Любаша	1				
8	Разом	105	Фізичні особи	102 (97,2 %)	Чоловіки	87 (85 %)
					Жінки	15 (15 %)
			Юридичні особи	3 (2,8 %)	Скляна гута	1
					Окружне Товариство «Просвіта» в Костополі	1
		Керівництво державного тартаку	1			

Як бачимо, більшість заяв подали фізичні особи, мешканці м. Костопіль. Жителі довколишніх сіл активної участі у розподілі майна жертв Голокосту не брали. За гендерною належністю більшість прохачів – чоловіки.

Пограбування жертв Голокосту у період існування та ліквідації гетто

Перейдемо до аналізу основних моделей поведінки місцевого населення в умовах існування та ліквідації гетто. Одним зі способів отримати цінні речі для селян був обмін одягу й цінностей на продукти харчування, який практикувався майже повсюдно попри встановлені суворі покарання для учасників таких торгових операцій.

Костопільське гетто було поділено на три частини – трудовий табір, основна частина гетто й місце поза огорожею для «привіле-

йованих» євреїв (ремісники, члени юденрату і єврейської поліції та їхні сім'ї). Зважаючи на катастрофічну ситуацію з постачанням продуктів харчування (у костопільському гетто денний раціон робітника становив 200 грамів хліба, а для жінок і дітей – удвічі менше), ця остання група мала найбільше можливостей налагодити нелегальні торгові обміни з місцевим населенням: одяг та цінності в обмін на їжу⁸⁸. Так у євреїв виманювали статки, які в них ще залишилися після переселення.

⁸⁸ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1387.

Аналогічна ситуація склалася в Корці та Дубровиці. У Дубровиці гетто створили досить пізно, воно було відкритого типу, без огорожі, що суттєво полегшувало бранцям налагодження торгівлі з селянами. Мабуть, завдяки тому режим контролю за периметром цього гетто був послаблений, місцевим євреям вдалося організувати торгові обміни із власником місцевого млина. На той час це був етнічний німець, але попередніми власниками млина були євреї (до націоналізації у радянський період). Завдяки цим зв'язкам, а також підкупу нового власника млина, гетто в Дубровиці отримувало борошно майже упродовж усього періоду існування⁸⁹. Німецьких інспекторів, які прибували для перевірки млина й гетто, також постійно підкуповували.

⁸⁹ Ibidem, 1343.

Активно заробляла на таких заборонених торгових операціях і допоміжна поліція. «Люди старалися через поліцаїв – передав черевики, а він приніс тобі картоплі трішки, трішки пісного масла, трішки творогу. Загалом як могли», – пригадує Григорій Харваш із Корця⁹⁰. Однак потрібно було мати багато цінних речей, щоб повсякчас діставати їжу. Аврам Анапольський розповів про голод, який охопив корецьке гетто взимку 1941–1942 рр., коли коштовні речі у євреїв почали закінчуватися і їжу вже не було на що обмінювати⁹¹. А. Анапольський у той час був дитиною, і батьки просили його шукати їжу за межами гетто. Дітей активно використовували з цією метою в багатьох гетто Волині. Іноді вони влаштовувалися пастухами до місцевих селян, таємно залишаючи гетто. Вони мали змогу отримати їжу, яку потім щовечора приносили рідним.

⁹⁰ Grigorii Kharvash. Interview 45591.

⁹¹ Avram Anapol'skii. Interview 32206.

Селяни й самі приходили до гетто, щоб обміняти їжу на цінні для них речі. Це було суворо заборонено, проте багатьох не зупиняло. Про нелегальне перебування українських селян на території гетто нам відомо з листування між Корецькою районною управою та місцевою комендатурою допоміжної поліції⁹². Це листування відбувалося на початку вересня 1942 р., тобто у період існування другого гетто закритого типу.

⁹² ДАРО, ф. Р-48, оп. 1, спр. 11, арк. 166.

Маня Фельдман із Дубровиці пригадує й інші економічні аспекти життя у гетто: «Нас помістили в гетто із іншою сім'єю в будинку з трьома кімнатами. Нас було 11 людей у цих трьох кімнатах. Це було на початку 1942 року, коли створили гетто. Нам давали 200 грамів хліба на людину, але хліб був як цеглина... Діяв чорний ринок. Ми виходили до воріт і зустрічалися з неєвреями, міняли. Сіль була надзвичайним товаром. Ті люди, які мали сіль, вимінювали її на овочі й картоплю у місцевого населення.

Всіх змушували ходити на роботи. Були євреї, які ще мали багато грошей. Вони наймали людей, щоб ті йшли працювати за них... Влітку ми працювали в полі, пололи бур'яни в полях, копали картоплю, збирали кукурудзу.

Ми не мали жодних інцидентів щодо розстрілів у гетто, як у інших містах. Життя тривало, ми відзначали наші свята, готували мацу на Песах, молодь ходила до шкіл, оскільки всі вчителі були в гетто. Ми намагалися жити як зазвичай наскільки це було можливим»⁹³.

⁹³ Manya Feldman. Interview 9245.

Цей опис свідчить про ще один факт: використання примусової праці євреїв не лише німецькою окупаційною владою, а й місцевими українцями для роботи в полях (збирання картоплі, іншого врожаю тощо) у сільській місцевості, де не було великих підприємств і значної кількості представників німецької адміністрації. «Ми могли ходити на роботу до неєвреїв, в поля, щоб щось заробити, щось поїсти. Ми багато торгували, обмінювали одяг (блузки, сорочки) на їжу. Але скільки ж ти міг мати, щоб міняти», – згадує Фаня Ведро⁹⁴. Іноді міські управи використовували працю євреїв і на благо української громади. У нас немає документальних підтверджень, що це відбувалося у досліджуваних у цій статті містах, проте збереглися свідчення про використання праці євреїв для ремонту шкіл Млинівською районною управою⁹⁵. Одне з розпоряджень Клеванського гебітскомісаріату також свідчить про те, що євреї періодично виконували примусову працю для селян⁹⁶. Зауважимо, однак, що такі форми економічної взаємодії часто давали жертвам чи не єдиний шанс отримати необхідні їм продукти харчування.

⁹⁴ Fania Wedro. Interview 19502. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute.

⁹⁵ ДАРО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 1, арк. 5.

⁹⁶ Там само, ф. Р-47, оп. 1, спр. 1.

Черговий сплеск масштабних грабунків майна жертв Голокосту відбувся на етапі ліквідації гетто. Привласнення майна євреїв відбувалося як «легальними» способами через купівлю у міських управ, так і шляхом стихійного пограбування. У процесі та одразу ж після акцій ліквідації переважали саме стихійні грабунки. Євреїв Дубровиці вивезли потягом до Сарн. Маня Фельдман згадує про ці події: «У цей час євреї намагалися втекти з потяга, вони вистрибували з вагонів. У них стріляли. Дехто зміг не схопити кулю, але багатьох застрелили. У цей час кілька місцевих жителів пішли до лісу з метою грабувати євреїв. Вони знали, що євреї тікали з гетто, і вони мали з собою якісь коштовності або гроші»⁹⁷.

⁹⁷ Manya Feldman. Interview 9245.

Дуже промовистою у цьому контексті була ліквідація гетто в Корці. Перша акція відбулася 21 травня 1942 р. Залишки відновленого гетто знищили 25 вересня цього ж року. Під час першої ліквідаційної акції поблизу с. Козак нацисти розстріляли близько 2500 євреїв. У процесі організації вбивства та ще кілька днів після нього будинки жертв Голокосту нещадно грабували селяни. 16-літня Фаня Ведро вижила тому, що її визнали придатною для роботи. Її маму та інших родичів розстріляли. Повернувшись того дня додому, Фаня знайшла майже порожній будинок. Речі з нього винесла дуже близька їй людина – польська сусідка. Ось як Фаня описала побачене у день розстрілу: «Там був будинок Фельдмана, великий будинок. І як тільки ми прийшли – помітили гори одягу. Моя мама в той день одягла пальто. Її змусили зняти пальто і свої каблучки. Вона зняла і віддала все. Кожен мав зняти верхній одяг і покласти його на гору вже зібраного одягу. Вони відвели нас на ринкову площу. Ми прийшли до цього місця ринку, і коли ми при-

йшли туди, німець підійшов до мене і запитав – скільки тобі років? І я збиралася сказати 14, але моя мама сказала – їй 16. І вона штовхнула мене. Німець схопив мене та сказав – іди. Він забрав мене. Це було востаннє, коли я бачила свою маму.

Я прийшла додому, і там не було нічого. Вони пограбували все. Все було винесено з будинку. Увесь одяг, меблі, все. Мені не було куди йти. Я пішла до сусідки і сказала: “Пані Яніцька, у мене більше немає мами, я не маю нічого”. Вона обернулася, і тут я помітила, що наші занавіски висіли там, у її будинку. І вона сказала: “Забирайся звідси, брудна єврейка, тепер це мій час, твій час закінчився”. А я ж виросла у її будинку. Вона завжди мала щось для мене на ялинці під час Різдва. Коли я поріжуся – я завжди бігла до пані Яніцької.

Наступного дня я пішла у те місце, куди вони наказали звітувати. І нам сказали, що ми всі повинні зібратися в гетто. І вони розмістили нас у гетто. Так багато людей в одній кімнаті. Не було місця де повернутися. Там були люди, я навіть не знала їх. Хтось із села, з якими я розмістилася. Вони дозволяли нам протягом двох годин виходити з гетто і йти на ринок. Але за що ти міг купити ці речі? Не було нічого»⁹⁸.

⁹⁸ Fania Wedro. Interview 19502.

Через те, що Фаню пограбували під час першої ліквідаційної акції, їй було важко виживати у другому корецькому гетто. Але це був далеко не єдиний наслідок пограбувань, які позначилися на житті тих, хто зміг уникнути вбивства. Мисливці за майном не менш ретельно вишукували цінні речі, ніж німці та поліція, які оглядали будинки, щоб виявити євреїв, які переховувалися. Про це свідчить низка спогадів. Чимало свідків зазначали, що їх у домашніх сховках виявили не німці, а саме мисливці за майном. Знайшовши жертв, вони викликали поліцію, гучно кричали про те, що знайшли євреїв, тощо. Мабуть, це давало їм змогу надалі безперешкодно продовжувати грабунок.

Дуже промовистими є спогади Клари Скалецької, яка спостерігала за процесом грабунку з горища. Її сім’ї поталанило залишитися непоміченою.

«Після першої акції ми залишилися живі, тому що заховалися на горищі. Це було 21 травня 1942 року. Українці відкрито ходили і забирали всі речі з будинків. Мій тато бачив, як вони забрали частину речей із нашого будинку. Він сказав до моєї мами: “Я піду вниз, я знаю цього хлопця – він не забере мої речі”. А моя мама у відповідь: “Сиди тихо, вони викриють нас, дозволь їм забрати все, що вони хочуть”. І вони забрали все. У них були повні корзини. Вони забирали навіть наволочки з пір’ям. Я спостерігала за цим із горища. Вони залишили лише пір’я у будинку. Коли в них не було у що покласти речі, вони викидали пір’я з подушок і клали речі всередину простирадл. Вони хапали все, що ми мали»⁹⁹.

⁹⁹ Clara Skaletzky. Interview 597.

Другий сплеск стихійних пограбувань у Корці стався після остаточної ліквідації гетто 25 вересня. Листування між районною управою та комендатурою поліції засвідчує, що коїлося на території гетто одразу ж після його знищення. Допоміжна поліція не надто охоче йшла на зустріч районній управі, коли та просила зупинити грабівницькі акції та надати охорону будинків на терито-

Голокост і місто: простори вбивства – простори руйнації

рії вже ліквідованого гетто. Лише після звернення до рівненського гебітскомісара голова районної управи домігся реакції допоміжної поліції.

Голова Району в Корці
Рівненської Округи
М. Корець
Дня 20 жовтня 1942 року
До п. Команданта Поліції в Корці
Копія п. Гебітскомісару

Розкрадання будинків на жидівській дільниці останніми днями набрало жахливих розмірів. Мої засоби боротьби з крадіжкою не дають потрібних наслідків. Тому третій раз прошу встановити постійну варту на жидівській дільниці, зокрема пильнувати під вечір і ранками. Кожну затриману в помешканні на дільниці з якимсь матеріалом особу прошу пересилати до лягеру примусових праць і мене про це завідомляти. Так само перевіряти осіб чи підводи з речами чи деревом в місті і, в разі браку дозволу з Управи на купно, прошу заарештовувати і садити до лягеру, а мене про це повідомляти. Крім того, робити кожного дня по 3–4 облави, оточуючи дільницю поліцією і арештовувати всіх, хто без дозволу там перебуватиме.

Список арештованих прошу негайно присилати, зазначаючи з якого села, коли і за що затриманий.

Голова Району Галинський Ю. Підпис ¹⁰⁰.

Після масових грабунків наставав час «легалізованої» реалізації майна євреїв. У фонді Корецької районної управи не збереглися заяви щодо придбання одягу, як ті, що виявлені у Костонопільській. Хоча зі свідчень очевидців зрозуміло, що районна управа накопичила чимало одягу вбитих євреїв. Зокрема, А. Анапольський пригадує, що на подвір'я одного з приміщень управи звозили величезну кількість речей розстріляних у с. Козак євреїв: «До 3-ї години по обіді вже йшла остання колона. І туди йшли підводи, які везли паралізованих. А назад вони поверталися навантажені одягом. Це я бачив на власні очі. І ці підводи повертали у двір управи. Тоді ми вже розуміли, що їх розстріляли. Із нашої групи взяли кілька людей для розвантаження цього одягу. Потім [вони] прийшли і кажуть – я бачив пальто ось того то, а я бачив туфлі тієї людини, плаття ось тієї, ляльку того. Впізнавали, містечко ж маленьке було» ¹⁰¹.

Ми не виявили документальних свідчень про те, як реалізували цей одяг. Однак збереглася низка заяв щодо придбання будинків убитих жертв, які були у напівзруйнованому стані. Вище вже йшлося про те, що, згідно з розпорядженням райхскомісара, районні й міські управи були зобов'язані реалізувати цю нерухомість. Роз'яснення Рівненського гебітскомісаріату щодо продажу цих будинків Корецькій районній управі датовано 11 червня 1942 р. ¹⁰² У цей самий час відбувалося придбання напівзруйнованих будинків євреїв у Костополі. Проте якщо там мова йшла про купівлю нерухомості все ще живих, але переселених до гетто євреїв, то в Корці ця торгівля відбувалася після найбільшої винищувальної акції.

Упродовж червня – серпня до Корецької районної управи надійшли десятки заяв про придбання напівзруйнованих будинків

¹⁰⁰ ДАРО, ф. Р-48, оп. 1, спр. 11, арк. 200.

¹⁰¹ Avram Anapol'skii. Interview 32206.

¹⁰² ДАРО, ф. Р-48, оп. 1, спр. 33, арк. 25.

¹⁰³ ДАРО, Ф. Р-48, оп. 1, спр. 35, 36.

¹⁰⁴ Там само, спр. 36, арк. 2–3.

¹⁰⁵ Там само, спр. 37, арк. 1, 4, 7.

євреїв із метою розібрати їх на будівельні матеріали ¹⁰³. Окрім фізичних осіб, тут знову фігурують українські організації. Зокрема, Церковна рада Головної православної парафії у м. Корець просила надати їй необхідні будівельні матеріали для ремонту парафіяльної хати в с. Головинці ¹⁰⁴. Як і в Костополі, виявлено кілька заяв від філії українського культурного товариства «Просвіта», щоправда, не про будівельні матеріали, а щодо отримання речей жертв Голокосту: фортепіано, меблів тощо ¹⁰⁵.

Чимало заяв було від допоміжної поліції, судових та інших адміністративних інстанцій, які просили будівельні матеріали та меблі для облаштування своїх офісних приміщень. Ми підрахували у табл. 7 подані до Корецької районної управи заяви, написані після першої (21 травня) і другої (25 вересня) розстрільних акцій.

Таблиця 7

**Кількість поданих заяв на майно євреїв
за населеними пунктами
(згідно з даними реєстру Корецької міської управи) ¹⁰⁶**

¹⁰⁶ Там само, арк. 88–93.

№	Назва населеного пункту	Кількість поданих заяв
1	с. Бабин	3
2	с. Бриків	2
3	с. Богданівка	12
4	с. Гвіздів	7
5	с. Голичівка	2
6	с. Головинця	9
7	с. Копитів	2
8	с. Козак	4
9	с. Користь	3
10	с. Крилів	6
11	с. Новий Корець	30
12	м. Корець	45
13	с. Старий Корець	29
14	с. Мужилівичі	1
15	с. Кобильня (нині – Весняне)	1
16	с. Річчина	2
17	с. Річки	5
18	с. Забара	11
19	с. Сторожів	2
20	с. Зарів'я	31
21	с. Жданівка	11
22	с. Середня Деражня	1

№	Назва населеного пункту	Кількість поданих заяв			
23	с. Черниця	17			
24	с. Юзефін	21			
25	с. Ганнівка	2			
26	с. Морозівка	3			
	Разом	262			
			Фізичні особи	237 (90 %)	Чоловіки 193 (81 %)
					Жінки 44 (19 %)
			Юридичні особи		25 (10 %)

У Корці зиск мали не лише мешканці містечка (як у Костополі), а й чимало жителів довколишніх сіл. Адам Гоцер згадує, що чимало працівників окупаційних органів влади із сіл отримали єврейські будинки в містах: «Весною 1944 року моє рідне місто було вже визволене росіянами. Я хотів піти додому, подивитися, хто вижив, а хто ні. І нас було 13 єврейських юнаків. Ми організували батальйон – групу, що буде полювати на колаборантів. Я знав усіх колаборантів у місті. Ми пішли шукати їх. І ми не могли знайти нікого. Вони втекли разом із нацистами. Вони залишили своїх дружин. Але ті жили у єврейських домівках. Отож ми викинули їх із єврейських будинків, вони повернулися до своїх сільських домівок. Це відбувалося десь до травня [1945 року]»¹⁰⁷.

Серед 262 заяв більшість написана від імені фізичних осіб чоловічої статі. Щодо кількості заяв від юридичних осіб маємо певні застереження. У табл. 8 наведено дані реєстру заяв, поданих на майно євреїв, який зберігається у фонді Корецької районної управи. Проте ми порахували і опрацювали зміст усіх написаних заяв із цього фонду і знайшли розбіжності між наведеною у реєстрі кількістю заяв від юридичних осіб та реальною кількістю заяв, які ми виявили. Згідно з даними реєстру, від юридичних осіб було подано 25 заяв. За нашими підрахунками – 47. Заради історичної об'єктивності наведемо обидва результати.

Таблиця 8

Кількість поданих заяв на майно євреїв від юридичних осіб (Корецька районна управа)¹⁰⁸

Юридичні особи	Кількість поданих заяв від юридичних осіб (за підрахунком автора)	Кількість поданих заяв від юридичних осіб (згідно з даними реєстру Корецької міської управи)
Школи	12	3
Товариство «Просвіта»	8	0

¹⁰⁷ Goszer, Adam. Interview 23774.

¹⁰⁸ ДАРО, ф. Р-48, оп. 1, спр. 35, 36, 37.

Продовження таблиці 8

Юридичні особи	Кількість поданих заяв від юридичних осіб (за підрахунком автора)	Кількість поданих заяв від юридичних осіб (згідно з даними реєстру Корецької міської управи)
Сільські громади / управи	6	3
Пожежна охорона	4	3
Допоміжна поліція	3	3
Парафії православної церкви	3	0
Млин	2	0
Медзаклади	2	2
Кооператива за купу і збуту	1	2
Суд	1	0
Пошта	1	0
Цукроварня	1	0
Агрономія	1	0
Лісництво	1	1
Шкірівня	1	0
Корецька друкарня	0	1
Районна управа	0	1
Молочарня	0	1
Електростанція	0	1
Контора насіння	0	1
Збіжжєвий пункт	0	1
Адміністрація кар'єра (steinbruch verwaltung)	0	2
Разом	47	25

Отже, серед українських організацій найактивнішими претендентами у черзі на єврейське майно виявилися філії товариства «Просвіта» та місцеві школи. Саме вони подавали найбільше заяв. Припускаємо, це могло бути зумовлено як особливими потребами постачання, що завжди відчують освітні організації, так і сподіванням на виконання цих запитів окупаційною владою.

Після ліквідації гетто в Дубровиці та Костополі також укріте відбувся продаж майна жертв Голокосту, за який відповідали тамтешні міські управи. На жаль, заяви на майно жертв у Костополі не збереглися. Проте ми виявили досить цікаве листування між пожежною охороною Костополя і гебітскомісаром, датоване вереснем 1942 р.: пожежники просили гебітскомісаріат поставити їх першими у черзі на отримання одягу і постільної білизни

¹⁰⁹ ДАРО, ф. Р-23, оп. 1, спр. 11, арк. 18–19.

євреїв ¹⁰⁹. З тексту листів стає зрозуміло, що в Костополі готувалися розподіляти речі вже вбитих євреїв, а не переселених до гетто. Прикметно, що пожежна бригада отримала право на першочергове придбання єврейських речей. Досить цікавим був її національний склад. Як свідчать реєстри, костопільські пожежники були здебільшого українцями та поляками. Зазначено у списках і двоє білорусів ¹¹⁰. Це ще один приклад, що наочно демонструє, як швидко матеріальна вигода допомагала досягти «міжнаціонального консенсусу».

¹¹⁰ Там само, арк. 40–41.

26 серпня було ліквідовано дубровицьке гетто. Після цього там знову запрацював «ринок нерухомості». Упродовж серпня – грудня 1942 р. мешканці Дубровиці й довколишніх сіл подали 86 заяв із проханням дозволити їм придбати житлові будинки та речі мешканців убитих євреїв. Серед цих заяв була й та, що подана на початку цієї статті.

Заяви писали різні люди і з різних мотивів. Наведемо дві заяви до Дубровицької міської управи заяв щодо придбання будинків євреїв.

До
Міської Управи
в Домбровиці
від Головацького Цезаря
м. Домбровица вул. Шосова

Заява

Прошу Міську Управу видати мені зіволення замешкати на Плянтах в старому меншому будинку в одному покою і кухні.

Надміняю, що до цього часу жив я в хаті по Гуку Рудому по Шосовій вулиці, але цю хату хоче зайняти поліціант Золотаревич і я її йому добровільно уступаю, а то зі взгляду на господарські прошу тільки Міську Управу щоби мене більше без потреби не переселяли в яку іншу хату.

¹¹¹ Там само, ф. Р-293, оп. 2, спр. 4, арк. 77.

Підпис ¹¹¹.

Від Романушка Миколая
поліціанта Поліції
в Домбровиці

Заява

Прошу Міську Управу видати мені зіволення замешкати в хаті по Йоську Швецу вул. Больнична.

Надміняю що власної хати не посідаю, а в найближчих днях женюся і потребую хату.

¹¹² Там само, арк. 40.

Підпис ¹¹².

У першому випадку йдеться про мешканця, якого виселяють через те, що один із поліцейських вирішив привласнити його будинок, у другому – службовець поліції покращує свої житлові умови перед одруженням. Ми не можемо порівнювати поведінку тих, хто просив надати будь-яке житло через катастрофічну бідність, і тих, хто намагався захопити полишені жертвами Голокосту підприємства. Однак усіх їх об'єднує одне: переїхавши жити до будинку вбитих євреїв, вони більше не могли залишатися у статусі відсто-

ронених спостерігачів (*bystanders*). Адже прийняли пропозицію нацистської окупаційної влади взяти участь у розподілі ресурсів, породжених Голокостом. Отже, вони у такий спосіб висловили свою згоду зі вчиненим злочином.

Таблиця 9

Заяви на отримання нерухомості євреїв у Дубровиці (серпень – грудень 1942 р.)¹¹³

¹¹³ ДАРО, ф. Р-293, оп. 2, спр. 4.

Тип особи (фізичні/юридичні особи)		Кількість поданих заяв	
Фізичні особи		82 (95 %)	69 (84 %)
		Жінки	13 (16 %)
Юридичні особи	Насінний пункт	3	
	Таргачна група	1	
Разом		86	

Таблиця 10

Заяви на отримання нерухомості євреїв у Дубровиці за населеними пунктами

№	Назва населеного пункту	Кількість поданих заяв
1	смт Дубровиця	82
2	с. Заріччя	2
3	с. Трипутні	1
4	м. Сарни	1
	Разом	86

Серед заяв є звернення, написане німецькою мовою. Це свідчить про те, що люди використовували всі можливі стратегії та хитрощі, аби отримати у власність єврейські будинки, зокрема демонстрували окупантам навички володіння їхньою мовою.

На нашу думку, найбільше виграли від ліквідації гетто ті особи, які просили приміщення для підприємницької діяльності. Для них масове вбивство створило нові можливості для соціальної мобільності у малорозвиненому регіоні, адже місцеве населення майже не мало шансів стати підприємцями, хіба що потіснити своїх єврейських сусідів.

Заяви на придбання рухомого та нерухомого майна, написані одразу після ліквідації гетто або ж масових розстрілів, певною мірою були актом «легітимації» вбивства. Припускаємо, що частина людей цілком могли очікувати на вбивство єврейських сусідів, щоб отримати їхню власність. Тому вони, щонайменше, не мали бажання якимось чином протидіяти масштабному злочину. Прохачі зазначали в заявах свої адреси, з яких можна зробити висновок, що вони часто мешкали на тих самих вулицях, що і євреї, чий будинки просили передати у їхню власність. Тобто були сусідами не

лише символічно, а й буквально, знали вбитих до подій Голокосту, мешкали з ними поруч упродовж десятиліть.

Виживання жертв поза межами гетто

Останній аспект, який маємо дослідити, – це економічні чинники поведінки місцевого населення у контексті переховування жертв Голокосту. Чимало євреїв на різних етапах організації злочину тікали з гетто, місць розстрілів, напередодні організації масових убивств і переховувалися у своїх сусідів-неєвреїв або ж самостійно в довколишніх лісах чи деінде.

Оскільки ми спираємося переважно на спогади очевидців, буде важко дотримуватися чіткої хронологічної послідовності. Жертви, які переховувалися поза межами гетто, у багатьох випадках забували лік часу. Зокрема, вони віддавали свої годинники в обмін на допомогу з боку місцевого населення. Тому в цьому разі замість хронологічної оповіді зручніше визначити кілька контекстів, у яких висвітлюватимемо економічні мотиви поведінки місцевого населення, а саме: прийняття від євреїв речей на зберігання; використання праці євреїв в обмін на їжу та/або притулок; порятунок за гроші, участь у полюваннях на євреїв в обмін за винагороду. Розглянемо кожен із контекстів детальніше.

Чимало жертв Голокосту, зважаючи на пограбування та повсякчасні контрибуції, які на них накладала окупаційна влада, перед переселенням до гетто передавали свої речі на зберігання сусідам. Якщо комусь із них вдавалося уникнути смерті й утекти з гетто, їхнє виживання залежало від того, чи погодяться сусіди повернути майно. Фаня Ведро розповіла, що її батьки залишили сусідці кілька речей на зберігання перед переїздом до корецького гетто. Коли відбулася акція 25 вересня 1942 р., Фаня змогла втекти. Вона не знала, куди їй податися, і вирішила піти за своїми речами до сусідки. Остання повернула їй кілька цінних речей, що згодом допомогли Фані оплатити своє харчування і переховування¹¹⁴.

Однак далеко не всі поводитися так благородно, як сусідка Фані. Натан Скалецкий, який також уникнув розправи під час ліквідації корецького гетто, розповідає, як мало не загинув через свого сусіда, якому залишив на зберігання багато речей: «Я пішов до свого сусіда. Я увійшов, мій сусід лежав на кушетці. Я помітив шинель російського військовополоненого. Ми почали говорити, і я сказав: “Мені потрібна ця куртка, зараз жовтень, а я лише в одній сорочці, тому що я втратив свою сумку”. Він сказав: “Тобі нічого не потрібно, тебе все одно вб’ють”. Я був дуже розлючений, це був мій сусід. Усі ці роки ми росли разом. Ми віддали йому багато речей, коли йшли звідси. Я нагадав йому про це. Він підскочив – і пішов [на вулицю]. Я вийшов за ним. Тоді він схопив мене за комір і почав кричати: “Ти говориш, що я злодій, це ти найбільший злодій у світі, тебе не має тут бути, ти маєш піти звідси”...

І він почав кричати: “Допоможіть, поліція, Скалецкий тут”. Тоді я втік від нього»¹¹⁵.

Схожі історії розповідають євреї, які після втечі переховувалися у сільській місцевості. Вони стикалися з низкою проблем,

¹¹⁴ Fania Wedro. Interview 19502.

¹¹⁵ Nathan Skaletzky. Interview 598.

найбільшими серед яких були потреби в їжі і прихистку. І одне, і друге вони могли виторгувати у селян за цінні речі. Навіть Праведники народів світу, які допомагали без матеріальної винагороди, потребували ресурсів, щоб прогледувати тих, кого рятували. Про це розповіли Праведники Юлія Ракович і Максим Ващишин, батьки яких допомогли вижити кільком євреям у сільській місцевості поблизу Дубровиці ¹¹⁶.

¹¹⁶ Maksim Vashchishin. Interview 47209; Iuliia Rakovich. Interview 45904. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute.

Часто люди наважувалися допомагати євреям в обмін на матеріальну винагороду. Польський історик Ян Грабовскі, досліджуючи це явище на окупованих польських територіях, висноував: порятунок за гроші завжди був дуже ненадійним і суттєво знижував шанси жертв на виживання. Ідеться про особливий тип поведінки сусідів євреїв: перетворення порятунку на бізнес. За першої ж загрози або коли кошти у євреїв закінчувалися, такі «рятівники» залишали своїх жертв напризволяще ¹¹⁷. «Вимагання грошей у євреїв (навіть коли йшлося про значні суми) однак ще не означає, що прохачів слід автоматично зараховувати до аморальних осіб, позбавлених почуття гідності, що заслуговують на нашу зневагу. Переховування євреїв в обмін на гроші для багатьох було спробою чинити нормально в ненормальних обставинах. Варті довіри помічники за гроші були корисними союзниками євреїв у їхній боротьбі за виживання», – уточнює Ян Грабовскі ¹¹⁸. Якщо представники «арійської» частини населення дотримувалися своїх попередньо узгоджених обов'язків і не змінювали умови «контракту» в односторонньому порядку, тоді їхня поведінка може вважатися навіть вартою похвали.

¹¹⁷ Jan Grabowski. Hunt for the Jews, 137–152.

¹¹⁸ Jan Grabowski. (2008). *Rescue for money. Paid helpers in Poland, 1939–1945*. Yad Vashem; Jerusalem: Search and Research, 9.

¹¹⁹ Icchak Cukierman. (2000). *Nadmiar Pamięci (siedem owych lat). Wspomnienia, 1939–1946*. Warsaw: Wydawnictwo Naukowe PWN, 326–327.

¹²⁰ Jan Grabowski. Rescue for money, 10.

Дослідник Іцхак Цукерман ¹¹⁹ поділяє людей, які допомагали за гроші, на кілька категорій: тих, хто продовжував допомагати, навіть коли фінансові ресурси жертв вичерпалися; тих, хто утримував євреїв до того моменту, поки вони платили, і зрештою змушували їх піти; тих, які переховували євреїв доти, доки мали хороший прибуток, а згодом здавали їх окупаційній владі (часто з метою заробити «наостанок» ще й на винагороді) ¹²⁰. До цього переліку потрібно додати ще одну категорію рятівників за гроші, які грабували жертв і власноруч убивали їх, аби уникнути незручних питань з боку представників окупаційної влади.

¹²¹ Adam Goszer. Interview 23774.

Адам Гоцер згадує про селян, які перетворили порятунок на спосіб викачування всіх можливих цінних речей, які ще залишалися у втікачів після ліквідації другого корецького гетто: «Були селяни, які пропонували євреям сховок. Але вони відбирали у них все, тримали тиждень чи два і або вбивали їх власноручно і хоронили на своїй території, або відводили їх до поліції у місті» ¹²¹. Григорій Харваш розповідає про переховування у селян неначе про ринок послуг, де потрібно було зважати на свої фінансові можливості: «Гроші закінчувалися, і ми почали шукати або партизан, або ж інше місце, щоб дешевше було. І знайшли. Це ми були в Круглику, в селі, а там далі звідти є село Юзефувка. І ми туди переїхали» ¹²². Спочатку його за гроші переховувала полька, пізніше – українські селяни. Тобто люди все ж таки простягали руку допомоги і давали хоч якийсь шанс вижити.

¹²² Grigorii Kharvash. Interview 45591.

У багатьох євреїв після ліквідації гетто не залишилося нічого, бо їх зрадили сусіди, які відмовилися повернути передані на

зберігання речі (фактично пограбувавши їх). Тож вони могли запропонувати лише свої вміння. «Частина людей ходили в сади та городи і крали помідори, картоплю, інші речі. Ми з сестрою так не робили. Але оскільки ми вміли вишивати, то ходили по будинках і просилися на роботу. За річкою ми були вже далеко від німців. Ми доглядали за дітьми, вишивали, прибирали, доглядали за худобою», – розповідає Рашель Рубін про виживання у сільській місцевості поблизу Корця¹²³. Клара Гармель, переховуючись тут само, працювала наймичкою в українців і поляків. Вона змінила понад десять господарів і, зрештою, одружилася зі старшим чоловіком, удавши з себе українку. Так вона змогла пережити окупаційний період¹²⁴.

¹²³ Rachael Rubin. Interview 14142.

¹²⁴ Klara Garmel. Interview 52137. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute.

¹²⁵ Nathan Skaletzky. Interview 598.

Натан Скалецький використовував свої навички чоботаря та вміння виготовляти дріжджі й спиртне. Завдяки цьому він забезпечував себе їжею, переховуючись то в селян, то в лісових сховках, які сам для себе облаштував¹²⁵.

Описані вище випадки економічної взаємодії із місцевим населенням допомагали євреям вижити. Зовсім іншу ситуацію окреслили у своїх спогадах жертви Голокосту, які переховувалися поблизу Степаня (гебіт «Костопіль»). Шмуль Танцман і Гаррі Магід переповідають одну й ту саму історію: як представники Української повстанської армії у 1943 р. виманили з лісів єврейських ремісників, що все ще залишалися живими. УПА потребувала лікарів, дантистів, чоботарів, шевців. Тому вони запропонували євреям, які мали такі навички, їжу і притулок в обмін на їхні послуги. Як зазначають свідки, із наближенням радянської армії у 1944 р. члени УПА розстріляли всіх цих євреїв. Схожу історію розповідає Віра Щетінкова, котра також переховувалася у лісах поблизу Степаня¹²⁶. Нам важко документально підтвердити правдивість цього факту, хоча про нього згадано одразу в кількох свідченнях очевидців. А переважна більшість жертв зі Степаня зауважує дуже негативне ставлення УПА до євреїв у цій місцевості. Також зазначимо, що американський історик Дж. Мак-Брайд у своїй дисертації наводить чимало задокументованих випадків, коли представники УПА на теренах Західної Волині активно долучалися до полювання на євреїв, шантажували їх, вимагаючи матеріальні цінності, експлуатували працю ремісників у власних цілях, котрих зрештою розстрілювали¹²⁷.

¹²⁶ Vera Shchetinkova. Interview 45238.

¹²⁷ Jared Graham McBride. “A Sea of Blood and Tears”, 405–409.

Найбільш цинічними були мисливці на євреїв, які виявляли євреїв із метою отримання будь-якої вигоди. Нацистська окупаційна влада заохочувала таку поведінку. У сільській місцевості німецьких солдатів і жандармів майже не було. Тому очима та руками режиму тут ставали представники допоміжної поліції і сільські старости. Якщо хтось виявляв євреїв, які переховували, він повідомляв про це сільського старосту, той – допоміжну поліцію, а вона вже або власноруч чинила розправу, або ж залучала до цього німецьких жандармів. Однак селяни подеколи й самі вбивали євреїв, щоб не ділитися їхнім майном із поліцейськими або жандармами. Так само чинили поліцейські, не повідомляючи німецьку жандармерію. Якщо ж селяни хотіли отримати винагороду, бо в жертви нічого цінного не було, – вони повідомляли поліцію чи старосту. За це давали кілограм солі, спиртне або пальне.

¹²⁸ Avram Anapol'skii. Interview 32206.

¹²⁹ Manya Feldman. Interview 9245.

Аврам Анапольський, який перебував в українській сім'ї, що простягнула йому руку допомоги, пригадує таке: «Ми нагрілися, і нам сказали, щоб тут у селах не з'являтися тому, що в кожному селі є поліцейські, старости і є уповноважений комендатури, який молоко збирає. І на кожній огорожі було написано: хто заховає жида чи допоможе жиду, буде розстріляна вся сім'я, а будинок спалений. Хто допоможе здати жида місцевій владі – отримає пуд солі, дойчмарки і корову»¹²⁸. Маня Фельдман, розповідаючи про ліквідацію дубровицького гетто, зазначає: «У час, коли євреїв вели до залізничної станції близько двох кілометрів, вони тікали. У полях пастухи ловили їх, інші місцеві мешканці також ловили євреїв та повертали їх німцям. І німці давали їм трохи цукру та солі як винагороду. Вони оголошували, що за кожного єврея, якого доставлять, буде отримана винагорода»¹²⁹.

Чимало можливостей отримати вигоди від полювання на євреїв серед місцевого населення мали службовці допоміжної поліції. Очевидці часто зазначають про матеріальний мотив їхньої діяльності. Іноді поліцейські дуже легко піддавалися спокусі отримати хабар. Траплялося, що межа між мисливцями та рятувальниками проходила в межах родини. Віра Щетінкова розповідає про таку ситуацію: одна сім'я дала їй прихисток і пообіцяла переховувати, а племінник господаря, виявивши її сховок, намагався розстріляти єврейку. Вірі вдалося відкупитися золотою монетою. «На другий чи на третій день такий був поліцай дуже страшний, як Цецик, Михалко Дрозд. Він заїхав до дядька. То був рідний дядько його, але це дві протилежні сторони – той був порядний, а це був убивця.

І хлопець маленький, менший за мене був, він же не знав, що таке слово “жидиня”, він знав, що в хліві є “жидиня”. І він цьому Дрозду каже: “А дядьку, а в нас в хліві є «жидиня»”. Ну той звісно витягнув мене, бив як хотів на вулиці. І дав мені таку лопату велику, наказавши копати яму. Господаря не було вдома, нікого не було, лише малі діти. І я почала копати цю яму. І мабуть судилося жити. Бо приїхала донька господаря воду брати. А дорослі були в полі. І вона побачила цю картину. Прибігла до батька в поле і розповіла, що Михалко робить. Батько приїхав і почав його дуже просити: “Михалко, в мене в дворі не вбивай дитини, я віруюча людина, відпусти її. Хай вона собі іде з Богом куди хоче. Ти не можеш у мене в дворі пролити людську кров”. А він каже: “А що я з цього буду мати? Як я її заведу до коменданта, то я отримаю якусь нагороду, а від неї що я отримаю”?

А коли почали вже говорити, що будуть вбивати, говорили увесь час у гетто, то мама наша нам всім зашила в білизну по кілька монет. І у мене ці монети теж були. І я йому кажу: “Дядьку, відпустіть, я вам золото дам, в мене є золото”. [Він у відповідь]: “Покажи”! І він разом із білизнаю схопив це [золото]. Так він мене відпустив»¹³⁰.

¹³⁰ Vera Shchetinkova. Interview 45238.

У 1943–1944 рр. євреям Волині довелося пережити й українсько-польський конфлікт, що суттєво знизив їхні шанси на виживання. Ті люди, що знайшли прихисток поблизу польських сіл, також ставали жертвами: через атаки УПА на ці населені пункти вони

втрачали друзів і годувальників. Цей конфлікт вплинув і на долю єврейської нерухомості. Унаслідок атак УПА чимало поляків переселилося до міст. Софія Гуральник згадує, що багато польських сімей у 1943–1944 рр. захопили спорожнілі будинки євреїв у Корці¹³¹. Наразі невідомо, як саме відбувалося це захоплення: чи поляки купували будинки вбитих євреїв, чи захоплювали їх самовільно. Під час дослідження не вдалося виявити жодних документів, які б засвідчували заселення поляками єврейських будинків у 1943 р., про яке йдеться у свідченнях жертв.

Із наближенням радянської армії почала змінюватися і поведінка частини селян. Едіт Кімельман зазначає, що тоді також відігравав роль матеріальний чинник. «Це було дуже близько до росіян, які наближалися до цієї території. Партизани могли захоплювати цілі території та містечка. Настрої змінилися у той час. Тепер до нас ставилися добре. Коли партизани прийшли б, українці могли б їм сказати, що вони рятують євреїв. І вони були б нагороджені за це. Тепер ми були цінним товаром. І селяни не хотіли нас відпускати. Вони сказали: “Ні, ні, залишайтеся”», – розповідає Едіт про свій досвід переховування наприкінці війни у сільській місцевості українського Полісся¹³². Важко зробити висновок, наскільки масовою була ця тенденція у зміні ставлення населення Волині до євреїв. Маємо лише окремі свідчення про це.

Висновки

Більшість євреїв на теренах Другої Речі Посполитої у період Другої світової війни загинули в малих містечках, таких як Дубровиця, Корець і Костопіль. Окрім фінансування німецької мілітарної машини та збагачення німців, пограбування жертв тут було засобом «легітимації» геноциду серед місцевого населення, заохоченням його до колаборації.

Вдалося встановити, що поведінка частини місцевого населення під час організації злочину в Костополі, Корці та Дубровиці була пов'язана з матеріальними чинниками. Вже на початковому етапі окупації мешканці цих містечок долучилися до грабунку своїх єврейських сусідів під час погромницьких акцій наприкінці червня – на початку липня 1941 р. У процесі створення гетто відбувалися стихійні пограбування помешкань жертв і підтримувана нацистською окупаційною владою торгівля їхнім майном (переважно одягом та побутовими речами). Також на цьому етапі окупанти організували у м. Костопіль продаж єврейських будинків, що перебували в аварійному стані. Як засвідчує аналіз заяв, мешканці цього містечка купували їх для розбирання на будівельні матеріали.

Під час існування гетто в Костополі, Дубровиці та Корці місцеве населення (передусім селяни) активно долучилися до нерівноцінних торгових обмінів із єврейськими бранцями. В обмін на одяг, взуття, прикраси та гроші селяни приносили євреям їжу. Коли кошти закінчувалися, останні пропонували свою працю в обмін на харчі. Таку взаємодію значно легше було організувати бранцям гетто відкритого типу в Корці та Дубровиці. Голод у гетто був найстрашнішим тоді, коли в їхніх мешканців закінчувалися цінні речі,

¹³¹ Sofia Gural'nik. Interview 22263. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute.

¹³² Edith Kimelman. Interview 47959.

за які можна було вимінювати чи купувати продовольство, адже селяни в такому разі втрачали інтерес надалі приносити їжу.

На етапі ліквідації гетто в усіх трьох містечках відбувалися стихійні пограбування будинків убитих євреїв. Після винищувальних акцій щоразу розпочиналася торгівля єврейським майном (зокрема одягом, меблями та нерухомістю). «Легалізовану» нацистською окупаційною владою торгівлю у Дубровиці та Костополі здійснювали працівники міських управ (їх комплектували переважно з місцевих українців). Зиск від цього мали здебільшого сусіди євреїв (українці й поляки), що мешкали у цих містах і довколишніх. У Корці торгівлею майном убитих євреїв займалася районна управа, а участь у ній брали переважно українські селяни. Окрім фізичних осіб, у цьому районі меблі та будинки жертв Голокосту отримували й українські організації (сільські філії товариства «Просвіта», українські школи тощо).

Євреям вдавалося тікати з гетто чи місць розстрілів і деякий час переховуватися десь поблизу. У цьому випадку їхня доля залежала від ставлення місцевого населення. Мешканці ж навколишніх населених пунктів демонстрували різноманітні варіанти поведінки. Зокрема, селяни і містяни безкорисливо переховували жертв (поведінка рятівників, що траплялося дуже рідко), час від часу надавали прихисток або їжу, допомагали євреям із метою отримання зиску (використання жертв Голокосту як робочої сили, нерівноцінні обміни їжі на матеріальні цінності), переховували за гроші або інші цінності, видавали представникам окупаційної влади жертв в обмін на матеріальну вигоду (зазвичай ішлося про такі дефіцитні у воєнний час товари, як керосин, спиртні напої, сіль та цукор), самі брали активну участь у виявленні місць переховування євреїв як за матеріальну винагороду, так і незначні кар'єрні преференції. Як засвідчують спогади жертв Голокосту, значна частина українських і польських селян вибудовували різноманітні моделі взаємодії з жертвами Голокосту, керуючись матеріальними стимулами. В одних випадках це допомагало жертвам вижити (допомога в обмін на цінні речі, їжу тощо), в інших – призводило до катастрофи. Хай там як, а «праведна» поведінка траплялася значно рідше, аніж та, що була мотивована економічним зиском.

У грабунках брали участь здебільшого місцеві українці, які мешкали в Костополі, Дубровиці, Корці й навколишніх селах, а також поляки.

Економічні чинники поведінки двох найбільших етнічних груп на Волині суттєво вплинули на шанси євреїв вижити. Через пограбування євреї втрачали речі, які можна було обміняти на їжу чи заплатити за переховування, тож вони голодували, помирали від холоду і хвороб (через брак одягу). Євреїв убивали з метою грабунку, видавали нацистській окупаційній владі за винагороду тощо. Але найголовніше те, що можливість отримати вигоду від масового вбивства закладала підвалини «легітимації» злочину серед місцевих мешканців. Це призводило до формування мовчазної колективної згоди щодо того те, що євреям більше немає місця в житті спільнот.

Важко знайти однозначну відповідь на запитання, що саме підштовхувало людей вдаватися до грабунків. Якщо проаналі-

зувати тексти поданих заяв на отримання єврейського майна, то чітко простежується одна тенденція: частина прохачів відкрито і не соромлячись зазначала про колишніх власників речей. «Прошу продати мені бувшу жидівську хату» – поширене формулювання у таких заявах. Припускаю, що автори таких текстів не відчували жодного співчуття до жертв. Інші ж намагалися не згадувати про колишніх власників, посилаючись на скруту і крайню потребу (можливо, відчуваючи сором за таку поведінку).

Частина місцевих мешканців бажали посісти робочі позиції євреїв. Мотиви цієї категорії українців і поляків цілком могли бути пов'язані з націоналістичними ідеями в економічній сфері: бажанням українізувати (чи полонізувати) ті торгово-ремісничі позиції, в яких раніше переважали євреї. На користь цього припущення свідчить популярність гасла «свій до свого» серед поляків у досліджуваних містечках ще у міжвоєнний період. Про це неодноразово розповідають євреї у своїх спогадах. У костопільській пресі окупаційного періоду (1942 р.) ми виявили низку публікацій націоналістичного характеру, які закликали українців скористатися шансом (тут слово «шанс», імовірно, було евфемізмом, що означував вбивство жертв) і зайняти позиції євреїв у торгівлі, ремеслах, юриспруденції, медицині тощо.

Важко зробити висновок про те, якою мірою націоналістичні прагнення впливали на дії охочих загарбати підприємства вбитих жертв Голокосту. Цілком імовірно, що вони, принаймні, сприяли формуванню соціального консенсусу навколо пограбування євреїв. Для тих, хто отримував зиск, це означало можливість уникнути загального осуду за свої вчинки.

Отже, люди, що хотіли заволодіти майном євреїв, мали різні мотиви. Хтось просив від безвиході, хтось покращував матеріальні статки через службове становище (поліція, працівники міських управ тощо). Однак їхня поведінка зазвичай суттєво знижувала шанси жертв на виживання.

References

- Bajohr, Frank. (2001). *Parvenüs und Profiteure. Korruption in der NS-Zeit*. Frankfurt: Fischer.
- Bajohr, Frank. (2002). "Aryanisation" in Hamburg: *The Economic Exclusion of Jews and the Confiscation of Their Property in Nazi Germany*. (George Wilkes, Transl.). New York: Berghahn.
- Bartov, Omer. (2008). Eastern Europe as a Site of Genocide. *Contemporary Issues in Historical Perspective. The Journal of Modern History*, 80 (September), 557–593.
- Bartov, Omer. (2013). Communal Genocide. Personal Accounts of the Destruction of Buczac, Eastern Galicia, 1941–1944. In *Shatterzone of Empires. Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands* (pp. 399–420). Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Bartov, Omer. (2018). *Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczac*. New York, London, Toronto, Sydney, New Delhi: Simon Schuster.
- Browning, Christopher R. (2001). *Ordinary Men*. London: Penguin Books, 2001.

Confiscation of Jewish Property in Europe, 1933–1945. New Sources and Perspectives. Symposium Proceedings. (2003). Washington DC: Center for Advanced Holocaust Studies United States Holocaust Memorial Museum.

Dean, Martin. (2008). *Robbing the Jews. The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933–1945.* New York: Cambridge University Press, United States Holocaust Memorial Museum.

Dolhanov, P. (2018). “Svii do svoho po svoje”: sotsialno-ekonomichnyi vymir natsiotvorchlykh stratehii ukrainsiv u mizhvoiennii Polshchi. Rivne: Volynski Oberehy.

Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. (2012). (Volume II. Ghettos in German-Occupied Eastern Europe. Part B. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum).

Feldman, Gerald, & Seibel, Wolfgang. (2005). *Networks of Persecution: Business, Bureaucracy, and the Organization of the Holocaust.* New York: Berghahn Books.

Goldhagen, Daniel Jonan. (1997). *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust.* New York: A Division of Random House, INC.

Grabowski, Jan. (2008). *Rescue for money. Paid helpers in Poland, 1939–1945.* Yad Vashem; Jerusalem: Search and Research.

Grabowski, Jan. (2013). *Hunt for the Jews. Betrayal and Murder in German-Occupied Poland.* Bloomington: Indiana University Press.

Gross, Jan T. (2017). Opportunistic Killings and Plunder of Jews by Their Neighbors – a Norm or an Exception in German Occupied Europe. In *Lessons and Legacies XII. New Directions in Holocaust Research and Education* (pp. 3–30). Northwestern University Press, Evanston, Illinois.

Icchak, Cukierman. (2000). *Nadmiar Pamięci (siedem owych lat). Wspomnienia, 1939–1946.* Warsaw: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Ionescu, Stefan Cristian. (2016). “Californian” Colonists versus Local Profiteers? The Competition for Jewish Property During the Economic Colonization of Bukovina, 1941–1943. *Yad Vashem Studies*, 44 (2), 121–145.

Kapas, I. (2012). Hetto u Dubrovytsi za materialamy arkhivno-kryminalnoi spravy Khaima Syhala. *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti*, 1 (11), 78–103.

Marchuk, I. Napersnyi khrest sviashchenyka Mykhaila Pavlovskoho ta persha prysiaha UPA na Volyni. *Volyn*, 1094. Retrieved from <http://volyn.rivne.com/ua/2212?act=print>.

McBride, Jared Graham. (2014). “A Sea of Blood and Tears”: *Ethnic Diversity and Mass Violence in Nazi-Occupied Volhynia, Ukraine, 1941–1944* (Doctoral dissertation). University of California, Los Angeles.

Pavlovskyi, M. (1942). Ukraina I Zhydy. *Kostopilski Visti*, 15 Liutoho, 2. Rozsharuvannia ukrainskoho suspilstva. (1942). *Kostopilski Visti*, 18 Zhovtnia, 4.

Slavni ukrainski kuptsi-chumaky. (1942). *Kostopilski Visti*, 27 Veresnia, 2.

Spector, Shmuel. (1990). *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944.* Jerusalem: Yad Vashem, Federation of Volhynian Jews.

Struve, Kai. (2016). Anti-Jewish Violence in the Summer of 1941 in Eastern Galicia and Beyond. In *Romania and the Holocaust. Events, context aftermath.* Stuttgart: Ibidem-Verlag.

Tooze, Adam. (2008). *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy.* New York: Penguin Books.

Ukrainska sluzhba pratsi dbaie pro dorist remisnykiv. (1943). *Kostopilski Visti*, 11 Lypnia, 2.

Wylegala, Anna. (2016). About “Jewish Things”. Jewish Property in Eastern Galicia During World War II. *Yad Vashem Studies*, 44 (2), 83–120.

Petro Dolhanov

HOLOCAUST BENEFICIARIES: THE ROLE OF “NEIGHBORS” IN THE ROBBERY OF THE VOLHYNIAN JEWS DURING THE NAZI OCCUPATION

The article deals with the robbery of Holocaust victims in three small towns in Western Volhynia: Dubrovytsia, Korets, and Kostopil. In addition to financing the German military regime and enriching the Germans, the robbery of the victims here served to legitimize the genocide among the local population and encourage it to collaborate.

The research has managed to establish that economic factors motivated the behavior of a part of the local population during the organization of the crime in Kostopil, Korets, and Dubrovytsia. At the initial stage, the inhabitants of these towns joined the plundering of their Jewish neighbors during the pogroms in late June – early July 1941. During the creation of the ghetto, legalized by the Nazi occupying authorities, spontaneous looting of the victims' dwellings and trafficking of their property (mainly clothing and household items) took place.

During the ghetto operation period in Kostopil, Dubrovytsia, and Korets, the local population (mainly peasants) actively engaged in unequal trade exchanges with Jewish captives. In exchange for clothing, shoes, jewelry, and money, the peasants brought food to the Jews. When the money ran out, the Jews resorted to offering their own labor in exchange for food. Such interaction was much easier to arrange for prisoners of non-fenced ghettos in Korets and Dubrovytsia. The starvation in the ghetto was becoming the most terrible when its inhabitants were running out of valuables, which they could exchange for food, and the peasants were losing interest in bringing food.

At the stage of ghetto liquidation, in all three towns, spontaneous plundering of the houses of the murdered Jews took place. Each time after the liquidation actions, the sales of Jewish property (mainly clothing, furniture, and real estate) started. The Nazi occupation authorities legalized the trade in Dubrovytsia and Kostopil, which was carried out by town officials (they were mostly local Ukrainians). The beneficiaries of the trade were mainly neighbors of the Jews (Ukrainians and Poles) who lived in these towns and surrounding villages. In Korets, the district administration organized the sales of the property of the murdered Jews, and Ukrainian peasants from the surrounding villages took part in it. In addition to individuals, Ukrainian organizations (village branches of the “Prosvita” Society, Ukrainian schools, etc.) also took part in the purchase of furniture and houses of the Holocaust victims.

Jews managed to escape from ghettos or places of execution and for some time to hide in the surrounding areas. In this case, their fate depended on the attitude of the local population. The residents of the surrounding villages displayed a wide variety of behavior patterns while hiding victims outside the ghetto. In particular, peasants and locals could in rare cases hide victims without any material interest (the behavior of rescuers), occasionally provide shelter or food and help Jews for some benefits (use of Holocaust victims as labor, unequal exchanges of food for tangible goods), hide for money or other valuables, deliver victims up to occupation authorities in exchange for material benefits (usually scarce in wartime goods such as kerosene, alcohol, salt, and sugar), or even be actively involved in identifying places of refuge of Jews for material dividends and minor career preferences. According to the Holocaust victims' memoirs, many Ukrainian and Polish peasants developed various models of interaction with the Holocaust victims, guided by incentives for material gain. In some cases, it helped the victims to survive (assistance in exchange for material gain). In others, it led to disaster. Anyway, “righteous” behavior was much less common than that which was motivated by economic motives.

Keywords: Holocaust, political economy of the Holocaust, plundering of Jews, Western Volhynia, Holocaust in Ukraine.